

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS'TE ÖMER b. HAFSÛN İSYANI
(Sosyo-Politik Sebep ve Sonuçları)

Yaşar ELARSLAN

Danışman

Doç. Dr. Feridun BİLGİN

Mardin-2022

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS'TE ÖMER b. HAFSÛN İSYANI
(Sosyo-Politik Sebep ve Sonuçları)

Yaşar ELARSLAN

Danışman

Doç. Dr. Feridun BİLGİN

Mardin-2022

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Yaşar ELARSLAN

...../...../2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Endülüs'te Ömer b. Hafsûn İsyanı (Sosyo-Politik Sebep ve Sonuçları)

Yaşar ELARSLAN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

2022: 114 Sayfa

Endülüs, Arap Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra tarihi süreç içerisinde oradaki yerli halktan ihtida ederek İslâm'a girenlerden yeni bir toplumsal tabaka ortaya çıkmıştır. Bu zümre tarihçiler tarafından "Müvelledûn" diye adlandırılmıştır. Endülüs'te, tarihi süreç içerisinde dönem dönem etnik asabiyet, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve daha birçok sebepten ötürü Müvelledûn ayaklanmaları çıkmıştır. Gerek bütün Endülüs'ü ele geçirmeyi hedeflemiş olması gerekse yarım asır gibi uzun süre devam etmesi ve sosyo-politik sebep ve sonuçlarıyla yarattığı etki açısından Ömer b. Hafsûn İsyanı, diğer Müvelled ayaklanmalardan farklı değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu çalışmada, İbn Hafsûn İsyanı'nın sebep ve sonuçlarına odaklanarak, Endülüs Emevîleri dönemindeki siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamiklerinin yaşama dair etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Müvelledûn, İbn Hafsûn, isyan, sosyo-politik.

ABSTRACT

Master Thesis

Andalusia in Omer b. Hafsûn Rebellion (Socio-Political Reasons and Results)

Yaşar ELARSLAN

Mardin Artuklu University

Graduate School of Education

Department of Islamic History and Arts

2022: 114 Pages

After Andalusia was conquered by Arab Muslims, a new social layer has emerged from those who entered Islam in the historic process. This group was named as “Muvalladun” by historians. In Andalusia, Muvalladun uprisings broke out from time to time due to ethnic irritability, socio-cultural, socio-economic, socio-political and many other reasons. Omar b. Hafsun Rebellion, deserves to be evaluated differently from other Muvalladun uprisings as it has aimed to take possession of all Andalusia and its effects in terms of socio-political causes and results continued as long as half a century. In this study, focusing on the causes and results of the Ibn Hafsûn rebellion were tried to be presented its the effects of political, economic and social dynamics in the period of the Andalusia Umayyad.

Keywords: Andalusia, irritability, Ibn Hafsûn, rebellion, socio-political.

ÖN SÖZ

Endülüs, Şam merkezli Emevîler tarafından fethedildikten sonra henüz bir asır geçmeden burada iç ayaklanmalar baş göstermiştir. Kuzey, Orta ve Güney Endülüs'te başlayan bu ayaklanmaların bir kısmı, fetihle beraber oluşan yeni sosyolojinin önemli bir zümresi olan Müvelledûnun İslâm kardeşliği potasında eritilememesinden kaynaklanmıştır. Söz konusu Müvelledûn ayaklanmaların en büyüğü ve önemlisi bu çalışmaya konu olan ve Güney Endülüs'te başlayıp bütün Endülüs'ü ele geçirmeyi hedeflemiş İbn Hafsûn İsyanı'dır. Bu isyanın sosyo-politik sebep ve sonuçlarının ortaya konulması, Endülüs tarihi açısından önemlidir. Zira Orta Çağ Avrupası'nı birçok alanda etkilemiş ve insanlığa çokça katkı sunmuş Endülüs İslâm kültür ve medeniyetinin son bulmasının sebeplerinin, nesnel olarak ortaya konulması büyük önemi haizdir. Söz konusu bu köklü medeniyetin çöküş nedenleri arasında yer alan ve yarım asır süren İbn Hafsûn İsyanı'nın müstakil olarak irdelenmemiş olması bizi bu konuyu ele almaya sevketmiştir. Çünkü Endülüs'ün çöküş nedenleri arasında, İbn Hafsûn İsyanı'nın bilinenden daha fazla etkisinin olduğunu düşünüyoruz. Bu çalışmamızın kapsamı; İbn Hafsûn İsyanı'na kadar Endülüs'te siyasi ve sosyal yapı, isyanın çıkmasına etki eden faktörler, isyanın mahiyeti ile sosyo-politik sebep ve sonuçları çerçevesindedir.

Bu çalışmanın her aşamasında bana rehberlik edip destek veren danışmanım Doç. Dr. Feridun BİLGİN Hocama teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tezimin yazım aşamasında Arapça klasik eserlerden yaptığım tercümelemlerde desteğini esirgemeyen Diyarbakır Dinî Yüksek İhtisas Merkezi Eğitim Görevlisi Seyfettin Ertürk Hocama, eleştirilerini eksik etmeyen arkadaşlarıma ve bana bu süreçte sabır gösteren aileme teşekkür ederim.

Yaşar ELARSLAN

Mardin-2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. İBN HAFSÛN İSYANI ÖNCESİ ENDÛLÛS'TE SOSYO-POLİTİK ATMOSFER.....	5
1.1. Endülüs'te Siyasi Durum	5
1.2. Endülüs'te Sosyal ve Ekonomik Yapı.....	17
1.2.1. Etnik ve Dinî Unsurlar	17
1.2.2. Ekonomik Durum.....	22
2. ÖMER b. HAFSÛN İSYANI (878-928)	23
2.1. İsyanın Sebepleri.....	23
2.1.1. Arap-Müvelledûn Anlaşmazlığı.....	24
2.1.2. İsyanın Siyasi Sebepleri	34
2.1.3. Yöneticilerden Kaynaklanan Sebepler	38
2.1.4. İbn Hafsûn'un Kişiliğinden Kaynaklanan Sebepler.....	43
2.1.5. İsyanın Kültürel Sebepleri.....	44
2.1.6. İsyanın Ekonomik Sebepleri	51
2.1.7. İsyanın Dinî Sebepleri.....	53
2.1.8. Coğrafyanın İsyana Etkileri	54
2.2. İsyan Süreci.....	57
2.2.1. İsyanın Başlaması ve Gelişimi	57
2.2.2. İsyanın Uzun Yıllar Devam Etmesinin Nedenleri.....	78
2.2.3. İbn Hafsûn İsyanı'nın Emevî İdaresine Etkileri.....	79
3. İSYANIN SONA ERMESİ VE SONUÇLARI	81
3.1. III. Abdurrahman'ın İsyanlara Karşı Tutumu	81
3.2. İbn Hafsûn İsyanı'nın Sona Erdirilmesi.....	82
3.3. İsyanın Sonuçları.....	95
SONUÇ	98
BİBLİYOGRAFYA	100
ÖZGEÇMİŞ	107

KISALTMALAR

(as)	:	Aleyhisselam
(sav)	:	Sallallahu aleyhi vesellem
(a.e.)	:	Aynı eser (yayınevi, tahkik veya tarih farklı olduğunda)
b.	:	bin (oğlu)
b.a.	:	Eserin/kaynağın bütününe atıf
Bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
(DİA)	:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	:	Editör
h.	:	Hicrî
Hz.	:	Hazreti (kıymetli, sayın, sevilen)
m.	:	Miladî
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm
(r.a)	:	Radiyallahu anhu (Allah ondan razı olsun)
Rdk.	:	Redaktör
S.	:	Sayı
s./ss.	:	Sayfa/Sayfalar
SBD	:	Sosyal Bilimler Dergisi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik
tlk.	:	Ta'lik
trc.	:	Tercüme
t.y.	:	Basım tarihi yok
v.d.	:	ve diğerleri/ve devamı
yy.	:	Yüzyıl

GİRİŞ

Endülüs, tarihi süreç içerisinde çok fazla ayaklanmaya şahit olmuş; ancak gerek coğrafi etki alanı, gerek mahiyet itibarıyla, gerekse de devam ettiği süre ve hedeflediği amaç açısından, bunların en önemlilerinden birinin İbn Hafsûn İsyanı olduğu söylenebilir. Endülüs'teki isyan hareketleri coğrafi olarak ele alındığında; Orta Endülüs ayaklanmaları, Yukarı (Kuzey) Sınır Bölgesi ayaklanmaları ve Güney Endülüs ayaklanmaları diye üç kısma ayrılabilir. Ömer b. Hafsûn İsyanı, Güney Endülüs'te çıkan ve yaklaşık yarım asır süren bir isyan olmuştur. İstisnaî durumlar haricinde İbn Hafsûn İsyanı dışındaki ayaklanmalar; coğrafi olarak lokal kalmış, hedef açısından yerel olmuş, süre açısından da onun kadar uzun yıllar sürmemiştir. Ancak bu isyan, Ömer b. Hafsûn öncülüğünde başlatıldığı tarihten onun öldüğü tarihe kadar 38 yıl kadar sürmüş, ölümünden sonra da 10 yıl daha oğulları tarafından sürdürülmüştür.¹ Bu isyanı diğerlerinden ayıran en önemli fark ise, diğer isyanların her birinde sadece çıktıkları yerin idaresinin ele geçirilmesi amaçlanmışken, Ömer b. Hafsûn İsyanı'nda merkezî idarenin ele geçirilmesi hedeflenmiştir.² Güney Endülüs'teki Ronda Dağı³ eteklerinde başlayan bu isyan, aşama aşama gelişip Kurtuba (Córdoba) yakınlarına kadar vararak Endülüs Emevî Devleti'nin bekası için ciddi anlamda tehlike arz etmiştir.⁴ İbn Hafsûn İsyanı'nı diğer Müvelled ayaklanmalardan ayıran başka önemli bir özellik de, Arap asabiyetine bir tepki olarak Arap düşmanlığı üzerinden çıkmış olup bu düşmanlığı bütün Endülüs'e yaymaya çalışmış olmasıdır.

¹ İbnü'l-Kütiyye, *Târîhu iftitahi'l-Endelus*, thk. İ. el-Ebyârî, 2. Baskı, Dâru'l-kitabi'l-Mısırî, Kahire, 1989, s. 125; İbn Hayyân, *el-Muktebes fî târihi ricâli'l-Endelus*, thk. P. Melchor M. Antuna, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1937, V, s. 153, 168; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib fî târihi'l-Mağrib*, thk. E. Lévi Provençal-G.S. Colin, E.J. Brill. 3. Baskı, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1983, II, s. 174; Birsell Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *DİA*, XXXIV, 64-65; Mehmet Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 1989, s. 308.

² Bkz: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 132-326; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü -Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyandar-*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 217.

³ Ronda Takurunna Kûresine/Bölgesine bağlı bir şehir (Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 236, dipnot, 1).

⁴ İbnu'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târih* (V, VI), tsh. M. Yûsuf ed-Dakkâk, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1987, VI, s. 356; İbn Hâkan el-İşbîlî, *Matmahu'l-enfus ve mesrahü't-teennus fî müleh-i ehli'l-Endelus*, thk. Muhammed Ali Şivabke, Dâru Ammâr, Beyrut, 1983, s. 39.

Şunun da belirtilmesi gerekir ki; İbn Hafsûn İsyanı ile ilgili dönemin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiler, genellikle Emevî yanlısı olarak yazılmış oldukları intibahını vermektedir. Zira İbn Hafsûn ile ilgili yazılanlara baktığımızda, bu tespitimizin yersiz olmadığı anlaşılacaktır. Diğer taraftan, İbn Hafsûn cephesinden de hadiseyi okumak istediğimizde, zamanında yazılmış olmasına rağmen, maalesef günümüze ulaşan bir esere rastlayamadık. Bu konuda, Endülüs'lü İbn Hazm'ın kaydettiği bir bilgi de bu tespiti destekler niteliktedir. İbn Hazm, Endülüs'ün faziletleriyle alakalı kaleme almış olduğu risalesinde, muhtelif tarih kitaplarında Ömer b. Hafsûn taraftarlarının, onun verdiği mücadeleyi (seferlerini ve savaşlarını) yazdıklarını ve kendisinin de bu yazılanlardan bir kısmını gördüğünü kaydetmiştir.⁵ Ancak -maalesef- bunlardan hiç biri günümüze ulaşmadığı gibi, bunlardan herhangi bir alıntı yapan kaynağa da rastlayamadık.

Bu çalışmanın kaynakları arasında bulunan İbnü'l-Kütüyye'nin **Târîhu iftitâhi'l-Endelüs**, İbn İzârî'nin **el-Beyanu'l-muğrib fî tarihi'l-Mağrib**, İbn Hayyân'ın **el-Muktebes fî târihi ricâli'l-Endelus**⁶ İbnu'l-Hatîb'in **Tarîhu'l-mağribu'l-Arabî fî'l-asri'l-vesît a'mâlu'l-a'lâm** ve Himyerî'nin **er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr** isimli Arapça eserler, en çok başvurduğumuz eserlerdir. Bunların yanı sıra, İbn Hâkân'ın **Matmahu'l-enfüs ve mesrahü't-teennus fî mülehi ehli'l-Endelus**, İbnu'l-Esîr'in **el-Kâmil fî't-târîh**, İbn Hazm'ın **Resâilu İbn Hazm el-Endelusî**, Abdurrahman Ali el-Haccî'nin **et-Tarîhu'l-Endelusî** ve müellifi meçhul **Ahbâru mecmû'a fî fethi'l-Endelus ve zikri ümerâihâ** isimli eserlerin de çalışmamız bağlamında önem arz ettiğini belirtiriz.

Çalışmamızda, hem yukarıda isimlerini zikrettiklerimiz hem de başka Arapça klasik eserlerde konumuzla ilgili parça parça ve dağınık olan verileri alıp tercüme ettiğimizde ise, *italik (eğik)* yazı stiliyle sistematik bir halde vermeye çalıştık.

⁵ İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelusî*, II, thk. İhsan Abbâs, 2. baskı, el-Müessesetü'l-Garbiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, Beyrut, 1987, s.183.

⁶ Konuyla alakalı ulaşmaya çalıştığımız kaynaklar arasında en fazla sıkıntı çektiğimiz kaynak, İbn Hayyân'ın *el-Muktebes fî târihi ricâli'l-Endelus* eseri oldu. Zira bu eserin günümüze ulaşmayan kısımları olmakla beraber günümüze ulaşanlar da bir hayli dağınık ve karmaşık haldedir. Örneğin aynı eserin bazı ciltleri *el-Muktebes fî târihi enbâi'l-Endelus*, *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs*, *el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs*, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs* isimleriyle de geçmektedir. Söz konusu bu eserin farklı tahkiklerinden yararlandığımız için kaynakça kısmında bu tahkiklerin her birini gösterdik.

Ülkemizde ise bu alanda yapılmış olan çalışmaların en önemlisi Mehmet Özdemir'in *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri* isimli doktora tezidir. Özdemir, 1989 yılında yazmış olduğu bu tezinde, Müvelledûn hareketlerinden biri olması hasebiyle İbn Hafsûn İsyanı'na⁷ da yer vermiştir.⁸ Çalışmamızda, gerek Özdemir'in bu doktora tezinden gerekse kaleme aldığı "Endülüs", "Müvelledûn", "Râzî Ahmed b. Muhammed", "Dozy, Reinhart Pieter Anne", "Hakem I", "Hakem II", "Hişâm I", "Hişâm II", ve "Tuleytula" *DİA* maddelerinden çokça istifade ettiğimizi belirtmek isteriz. Bunun yanısıra, Küçüksipahioğlu'un yazdığı "Ömer b. Hafsûn" *DİA* maddesi başta olmak üzere, Yıldız'ın "Abdurrahman I", "Abdurrahman III" *DİA* maddeleri, Yiğit'in, "Mevâlî" *DİA* maddesi, Delgado'nun, "Müsta'rib" ile yeri geldiğinde konumuzla alakalı başka *DİA* maddeleri ve birçok makaleden yararlandık. İbn Hafsûn İsyanı'ndan önceki süreçle ilgili editörlü eser **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi** ve Nizamettin Parlak'ın **Endülüs'ün Çöküşü -Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyalar-**,⁹ eserinden faydalandığımızı belirtmek isteriz. Ayrıca W. Montgomery Watt ve Pierre Cachia'nın **Endülüs Tarihi** ve Hugh Kennedy'nin **Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi** eserlerinden istifade etmek suretiyle müsteşriklerin de (oryantalistler)¹⁰ konuyla ilgili yaklaşımlarını göz ardı etmemeye çalıştık.

Bu çalışma için kaynak taraması yapıp gerekli okumaları yaptığımızda konuyla ilgili hedeflemiş olduğumuz çerçevede, müstakil bir çalışmanın olmadığını da tespit ettik. İbn Hafsûn İsyanı'yla ilgili müstakil bir çalışma olmamakla beraber, Endülüs tarihi alanında yapılmış muhtelif çalışmalarda bu konu sadece tarihsel açıdan ele alınmış ve hadisenin sosyo-politik sebep ve sonuçları bütüncül olarak irdelenmemiştir. İbn Hafsûn İsyanı'nı müstakil olarak ele almamız ve sosyo-politik tahlillerle delillendirmiş olmamız, bu çalışmayı konuyla ilgili yapılmış diğer

⁷ Mehmet Özdemir, doktora tezinde "İbn Hafsûn Hareketi" tanımlamasını yapmışken, biz çalışmamızda "İbn Hafsûn İsyanı" demeyi tercih ettik.

⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 1989, s. 236-258, 310-313.

⁹ Bu kitap, yazarın üç kitaptan oluşan *Endülüs Siyasi Tarihi* isimli eserinin bir parçasıdır.

¹⁰ Oryantalizm hakkında bilgi için b.a: Edward W. Said, *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Yolu*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul, 1998; Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA*, XXXIII, 428-437, İstanbul, 2007; Yaşar Elarşlan, "Oryantalistlerin Hadis İsnâd Sistemine Eleştirileri ve Onlara Yapılan Reddiyeler", *Kadim Akademi SBD*, C. 4, S. 2, 2020, s. 100-119.

çalışmalardan ayırmaktadır. Ayrıca bu çalışmada İbn Hafsûn İsyanı'nın, Endülüs Emevî İslâm medeniyetinin çöküşündeki etkisinin ne düzeyde olduğu da ortaya konulmuştur. Bu çalışma; giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. İbn Hafsûn İsyanı'nın iyi anlaşılabilmesi için birinci bölümde, fetihten isyana kadar Endülüs'te genel sosyo-politik atmosfer ele alınmıştır. İkinci bölümde, gerekli görülen diğer Müvelled isyanlarına da değinilmek suretiyle İbn Hafsûn İsyanı'na sebep olan süreç ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, hem klasik hem de çağdaş kaynaklarda İbn Hafsûn İsyanı'nın içeriğiyle ilgili bir hayli dağınık olan bilgiler sistematik hale getirilmek suretiyle diğer Müvelled isyanlarla beraber İbn Hafsûn İsyanı'nın sosyo-politik sonuçları irdelenmiştir. Sonuç kısmında ise; söz konusu bu isyanın ortaya konulan çıkış sebepleri bağlamında, özellikle Arap asabiyeti temelli izlenen yanlış sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel politikaların, bu isyana adım adım zemin hazırladığı tespitinde bulunulmuş ve dolayısıyla bu isyanın, Endülüs İslâm medeniyetinin çöküşüne büyük etki ettiği çıkarımında bulunulmuştur.

1. İBN HAFSÛN İSYANI ÖNCESİ ENDÛLÛS'TE SOSYO-POLİTİK ATMOSFER

1.1. Endülûs'te Siyasi Durum

Şam merkezli Emevîler, İslâmiyetin fetih anlayışı ile hüküm sürdükleri toprakları genişletmek için uzak diyarlara ordularını ve askeri birliklerini göndermişlerdir. Bu coğrafyalardan biri de Avrupa'nın batısında yer alan İberik Yarımadası'dır. İslâm tarihinde ilk fetihlerin son halkası olarak kabul edilen Endülûs'ün fethinden (711) sonra bu topraklar merkezî idareye bağlı valiler tarafından yönetilmiştir.¹¹ Fakat bu fetih hareketinin başlangıç tarihi konusunda iki farklı rivâyet mevcuttur. İlk rivâyete göre bu tarih, III. Halife Osman (r.a) döneminde¹² Abdullah b. Nâfi' b. Husayn ve Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays'ın komutasındaki İslâm donanmasının İberik Yarımadası'na yaptığı çıkarmanın tarihidir (647).¹³ Bir diğer -ve meşhur olan- rivâyet ise, Târik b. Ziyâd'ın emrindeki Emevî kuvvetlerinin karaya çıktığı 711 tarihidir ki, genellikle kabul edilen görüş de budur. İlk rivâyetin doğru olmaması gerekir, zira 647 yılında Müslümanlar henüz bu gün Tunus diye bilinen coğrafyadan öteye gitmemişlerdi. Bununla beraber o tarih itibariyle böyle bir fetih için gerekli olan deniz kuvvetleri de yoktu. Diğer taraftan; şayet, bu yarımada gerçekten Hz. Osman döneminde fethedilmiş olsaydı, bu durum İslâm tarihçilerinin daha sonraları gerçekleştirilen Kıbrıs'ın fethi için "Müslümanların ilk deniz ötesi fetih harekâtı" dememelerini gerektirirdi.¹⁴

İslâm tarihindeki ilk fetih hareketlerinin seyri düşünüldüğünde, 710 yılına kadar birkaç şehir ve kaleden başka Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmiş olan Müslümanların yeni bir fetih hamlesi daha yapmalarının pekâlâ mümkün olduğu görülecektir.

¹¹ Mehmet Özdemir, "Endülûs", *DİA*, XI, 211-225; Parlak, *Endülûs'ün Çöküşü*, s. 52.

¹² III. Halife Hz. Osman dönemindeki fetihler ile ilgili b.a: Adnan Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler", *eş-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2019, C. 11, S. 3 (25), ss. 1173-1199.

¹³ İbn İzârî, II, s. 1-9; Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Tarîhu'l-Endelusî mine'l-fethi'l-İslâmî hetta süküti Ğirnâta*, Dâru'l-Kalem, Dımeşk-Beyrut, 2. baskı, 1981/1406, s. 44-46.

¹⁴ İbn Abdîlhakem Abdurrahman b. Abdullah, *Futûhu İfrîkiyâ ve'l-Endelus*, thk. Abdullah Enes et-Tabbâ', Mektebetu'l-medreseti ve Dâru'l-kitâbi'l-Lübânî, Beyrût, 1964, s. 34-46; Özdemir, "Endülûs", *DİA*, XI, 211-225.

Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr,¹⁵ 710 yılının ilkbaharında dönemin halifesi Velîd b. Abdülmelik'in izni ile Tarîf b. Mâlik komutasında takribi 500 kişilik bir askeri birliği, keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına yollamıştır. Tarîf b. Mâlik komutasındaki bu keşif birliğinin bir hayli bol ganimetle dönmesinden sonra Mûsâ b. Nusayr, İspanya'nın fethi için hazırlıklara koyulmuş ve 711 yılı ilkbaharında azatlısı Berberî asıllı Târik b. Ziyâd¹⁶ komutasında 7 bin neferlik bir orduyu İspanya'ya göndermiştir. Hemen arkasından da 5 bin kadar takviye bir birliği yardıma ulaştırmıştır.¹⁷

Bu dönemde İspanya'ya hükmeden Vizigot Krallığı idarî kargaşa, toplumsal çatışmalar ve Yahudilere cebrî bir Hristiyanlaştırma politikasının neden olduğu birçok sorunla mücadele etmekle uğraşıyordu. Ayrıca, kimliği konusunda kaynakların ihtilaf içerisinde olduğu ve fetih öncesinde Vizigotlar'la münasebetleri bozuk olan Sebte (Ceuta) hükümdarı Julianos'un da Müslümanlara yardımlarının olduğu bilinmektedir.¹⁸ Târik b. Ziyad İspanya'ya ayak bastıktan sonra ülkenin güneyindeki Cebelitârik (Calpe, Gibraltar) Dağı'nda karargâhını kurmuş, daha sonra yakınındaki Cezîretülhadrà'yı (Algeciras) kontrol altına almıştır. Böylelikle, çok geçmeden Vâdi-i Lekke (Rio Guadalete) veya Rio Barbate kıyısında karşı karşıya kaldığı Vizigotların Kralı Rodrigo'nun emrindeki büyük bir orduyu, üç gün süren bir savaşın sonunda mağlup etmiştir. Diğer bir bilgiye göre ise, bir hafta süren meşakkatli bir çarpışma sonunda büyük bir kısmını imha etmek suretiyle ağır bir yenilgiye uğratmıştır.¹⁹

Bu zaferden sonra artık İspanya'nın fethinin önünde Müslümanlar için ciddi bir engel kalmamıştır. Nitekim Târik'in bu zafer sonrası görev vermiş olduğu

¹⁵ Musa b. Nusayr'ın nesebi, hayatı, kişiliği ve fetihleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun, 5. Basım, Kahire, Dâru'l-Me'arif, 1962, s. 430; b.a: İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayıncılık, Ankara, 2002.

¹⁶ Tarık b. Ziyâd hakkında bilgi için bkz: İbn Abdülmün'im, el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*, thk. E. Lévi Provençal. 2. baskı, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1988, s. 35; Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raîb* (I-X), thk. M. Abdülhamid, Kahire, 1948, I, s. 254; b.a: Salih Kaynakçı, *Tarık b. Ziyâd Hayatı ve Şahsiyeti*, Konya, 2000, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁷ Atçeken, "Endülüs Fatihlerinden Musa b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal*, 2015, (9-34), s. 15.

¹⁸ Atçeken, "Musa b. Nusayr'ın Akibeti", s. 15.

¹⁹ İbn İzârî, II, s.8; İbnü'l-Kütüyye, s. 77; *Ahbâru mecmû'a fî fethi'l-Endelus ve zikri ümerâihâ*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, 1981, s. 24; İbnu'l-Esîr, IV, s. 564; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

komutanlar, kısa süre zarfında sırasıyla Mâleka (Malaga), İlbîre (Elvira) ve Kurtuba'yı ele geçirmişler; kendisi de İsticce'yi (Ecija) ve hemen arkasından Vizigotların başkenti Tuleytula'yı (Toledo) fethetmiştir.²⁰ Fetih sırasında Vizigot yönetiminin iç zayıflığından şikâyet eden kent ve kale halklarından bazıları,²¹ özellikle de ağır dinî baskılara uğrayan Yahudiler, buldukları bazı şehir kapılarını Müslüman savaşçılara açmışlardır. Miladi 712 senesinde fethi tamamlamak için Mûsâ b. Nusayr, çoğunluğu Arap savaşçılardan teşekkül eden 18 bin askerden oluşan bir ordu²² ile İspanya'ya geçerek İşbîliye (Sevilla), Karmûne (Carmona), Leble (Niebla), Mârîde'yi (Mérída) kontrolü altına aldıktan sonra²³ Tuleytula şehrinde Târik b. Ziyâd'la buluşmuştur.²⁴ Daha sonra Musa ve Tarık, fetih hareketini İspanya'nın kuzey içlerine doğru iki ayrı koldan devam ettirmişler²⁵ ve sonraki yılda Liyûn (Leon), Cillîkiye (Galicia) bölgeleri ile Lârîde (Lérída), Berşelûne (Barcelona) ve Sarakusta (Zaragoza) şehirleri hâkimiyet altına alınmıştır. Bir rivâyete göre, Pireneler aşularak Frenk topraklarına girilmiştir.²⁶

Emevi Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'ün yönetimini oğlu Abdülazîz'e bırakmış (714),²⁷ yanına Târik b. Ziyad'ı da alarak bol miktarda ganimetle Şam'a dönmüştür.²⁸ Bu tarihten sonra Endülüs'te "Valiler dönemi" (Asrû'l-Vülât) başlamıştır.²⁹ I. Abdurrahman'ın³⁰ 756'da, bağımsız Endülüs Emevî Devleti'ni ilânına kadar geçen 40 yılda, yirmi bir vali görev almıştır. Bu valilerden bazılarını doğrudan Şam'daki Emevî halifesi veya onun namına Kuzey Afrika valisi tayin etmişken, bazılarını da Endülüslü askerler seçmişlerdir. Asrû'l-Vülât'taki siyasi faaliyetler arasında fetih hareketini Avrupa içlerine götürme hedef

²⁰ İbn İzârî, II, s. 9.

²¹ W. Montgomery Watt ve Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, Küre Yayınları, trc. Cumhur Ersin Adıgüzel ve Qiyas Şükürov, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s. 15-18.

²² er-Razî'nin belirttiğine göre bu rakam 10 bindir. Bkz: İbn İzârî, II, s. 19.

²³ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, Çev. Ayşenur Demir, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s. 28.

²⁴ Atçeken, "Musa b. Nusayr'ın Akibeti", s. 18.

²⁵ İbn Abdilhakem, s. 77.

²⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rdk: Hakkı Dursun Yıldız, Ed: Kenan Seyithanoğlu, IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s. 55-61; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

²⁷ İbn Abdilhakem, s. 81.

²⁸ İbnü'l-Kütiyye, s. 32; İbn Abdilhakem, s. 80-82; Haccî, s. 136; Watt ve Cachia, s. 20.

²⁹ Haccî, s. 136.

³⁰ Abdurrahman b. Muaviye, Endülüs'te hüküm süren ilk emir olduğu için I. Abdurrahman diye de tanınmıştır (bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, s. 119).

ve teşebbüsleri önemli bir yer tutmuştur. Abdülazîz b. Mûsâ'nın Tüdmîr/Mürsiye'yi (Teodomiro) hâkimiyeti altına almasından sonra valilerin birçoğu, bütün gayretleriyle Pireneler'i aşip Frank topraklarına nüfuz etmeye çabalamışlardır. Endülüs valilerinin bu gayret ve çabaları neticesinde İslâm orduları, Fransa'nın güney kısmındaki Sebtimâniye (Septimania) ve Arbûne (Narbona) bölgelerini fethederek günümüzde Paris'in yer aldığı bölgeye yaklaşmışlardır.³¹

732 senesinde Müslümanların Tours ve Poitiers şehirleri arasında yer alan bölgede Frenklere yenik düşmesi, Avrupa'da yapılmak istenen fetihler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kaynaklarda Belâtü'ş-şühedâ adıyla geçen bu savaştan sonra Müslüman fâthiler eskisi kadar ülke dışına sefer yapamamış ve kuvvetlerini iç çekişmelerle tüketmişlerdir.³²

Valiler dönemindeki ilk dâhilî mücadeleler, Araplar ile Berberîler arasında olmuştur. Berberîler, Arap idarecilerin kendilerine hak ettikleri değeri vermediklerini, kurak ve sarp bölgelerde yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri sürerek soydaşlarının Kuzey Afrika'da başlattıkları isyan hareketinden de aldıkları cesaretle 741'de ayaklanmışlardır. Karşılıklı çok sayıda insanın ölmesine sebebiyet veren bu isyan, ertesi sene Belc b. Bişr komutasındaki Şam'dan gelen Emevî askerî birliğinin müdahalesiyle ancak sonlandırılabilmiştir.³³ Bu ayaklanmanın bastırılmasından kısa bir süre sonra Endülüslü Arapların (Belediyyûn) kendi topraklarını paylaşmaya endişe ettikleri Emevî askerlerinin (Şâmiyyûn) Endülüs'e yerleşmesini kabul etmemeleri üzerine bu kez de iki taraf arasında savaş çıkmıştır.³⁴ Bu kargaşa, yeni gelen vali Ebü'l-Hattâr tarafından Hristiyan vatandaşların ellerindeki toprakların üçte birinin yapacakları muvazzaf askerlik hizmeti karşılığında Suriyeli askerlere verilmesi ve bunların el-Küverü'l-mücennede³⁵ (askerî vilâyetler/bölgeler) adıyla bilinen Humus (Hıms), İşbîliye, Ceyyân, İlbîre, Şezûne,

³¹ Haccî, s. 113-117; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

³² Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

³³ Kennedy, s. 34-40.

³⁴ Watt ve Cachia, s. 33.

³⁵ *Kuver* Arapçada *kûre* kelimesinin çoğulu olup bölge anlamında kullanılabilir. *Mücennede* ise *tecnîd* kelimesinin ism-i mef'ûlü olup "silahlandırılmış, askere alınmış, askerî hale getirilmiş" anlamlarına gelmektedir. Endülüs'te askerî üslerin bulunduğu yerlerin tümüne verilen isimdir (Bkz. Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 246, 290).

Cezîretü'l-hadrâ, Tüdmîr, Bâce ve Reyve'ye (Reyyo)³⁶ yerleştirilmeleriyle çözüme kavuşturulmuştur.³⁷ Ancak ırken Arap olan Şâmiyyûn-Belediyyûn çatışmasını bu akıllıca taktikle sonlandıran Ebü'l-Hattâr, idaresi sırasında Yemenlileri kayırması başka bir ihtilâf konusu olan Kayslı-Yemenli çekişmesine sebebiyet vermiştir Nihai olarak Endülüs'ün bu iki kabile tarafından sırayla idare edilmesi hususunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmaya bağlı olarak ilk valilik görevini 747 yılında Kayslılar adına Yûsuf el-Fihri üstlenmiştir; ancak bir yılın sonunda bu görevi Yemenlilere devretmeye yanaşmaması üzerine bu iki kabile arasındaki çatışmanın tekrar alevlenmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan, fetih hareketi esnasında kuzeydeki dar ve sarp bir bölge olan Asturias'a kaçan ve orada sıkışıp kalan Hristiyanlar, Müslümanlar arasındaki iç kargaşayı fırsat bilerek Endülüs topraklarına saldırarak kadar güçlenmişlerdir.³⁸

Endülüs topraklarında bu olumsuz atmosfer sürerken Abbâsîler, Ebu Müslim Horasanî öncülüğünde Emevî hânedanına son vererek hânedan mensuplarını kılıçtan geçirmeye başlamıştır. Emevî hânedan mensuplarından biri olan Halife Hişâm b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye, bu infazdan kaçıp kurtulmayı başararak Filistin ve Mısır güzergâhından Kuzey Afrika'ya kaçmıştır. Fakat burada da emniyette olamayacağını fark eden Abdurrahman, 755 senesinde Endülüs'e geçmeyi başarmıştır. Elbette Abdurrahman Endülüs'e geçerek sadece kendi canını kurtarmayı değil, burada var olan çok sayıdaki Emevî taraftarı Suriyeli Arap asker ve diğer unsurlardan istifadeyle Emevî Hânedanı'nı yeniden inşa etmeyi tasarlamıştır. Nitekim buraya gelir gelmez bu amaç doğrultusunda faaliyete başlamış ve kısa zamanda, Vali Yûsuf el-Fihri'nin tehdit ve müdahalelerine rağmen mevâlînin, Yemenlilerin ve Berberîlerin de desteğini alarak ardı sıra Cezîretü'l-

³⁶ İspanyolca okunuşu "Reyyo" olan bu yer, Arapça kaynaklarda "أ ر ي" şeklinde geçmektedir. Arapça'da kapalı "ö" (Te) harfi vakf halinde (üzerinde durak yapıldığında) "o" (He) harfine dönüşür. Arapça sonu "he" harfiyle biten kelimeler Türkçe'ye geçtiğinde sonu "e" ile biter. Bu durumda bu yer "Reyye" şeklinde okunur. Nitekim biz de bu şekilde kullandık.

³⁷ İbnü'l-Esir, V, s. 210; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

³⁸ İbn İzârî, II, s.1-9; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Watt ve Cachia, s. 31-34.

hadrâ, Şezûne, İşbîliye ve İlbîre'yi kendi kontrolüne almayı başarmıştır. Ardından da 756'da Kurtuba'ya girerek bağımsız emirliğini ilân etmiştir.³⁹

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk emiri olan Abdurrahman b. Muaviye'nin (I. Abdurrahman)⁴⁰ karşı karşıya kaldığı problemlerin en önde geleni, hiç şüphesiz iç kargaşa olmuştur. Çünkü Endülüs'ün son valisi Yûsuf el-Fihri Abdurrahman'a yenilmesine rağmen onun emirliğini tanımamış ve ona isyan etmeye devam etmiştir. Bunun yanı sıra Berberîler ve Yemenliler de ısrarla verdikleri desteğin karşılığını istemişlerdir. Fakat Abdurrahman, hem Berberîlerin hem de Yemenlilerin talep ve baskılarına boyun eğmemiş ve tüm etnik grupların yetkilerini kısırarak bütün otoriteyi kendisinde toplamıştır. Ayrıca, askerî tedbirleri almış, kendisine muhalif grupların birbirlerine düşmelerini sağlamıştır. Sonra da mal, para ve makam vermek suretiyle bu gruplardan bazılarını kendi tarafına çekme taktiğini uygulamıştır. Böylelikle geriye kalan diğer muhalifleri daha kolay bir şekilde kontrol etme ve itaat altına alma imkânını elde etmiştir.⁴¹ Diğer taraftan, Arap kabileleri arasındaki asabî çekişmeler,⁴² merkezî devlet otoritesini zaafa uğratacak durum arz ettiği için ordunun büyük kısmını Afrika'nın kuzeyinden getirttiği paralı savaşçılar (mürtezika) ve savaş tutsaklarından (abîd) oluşturmuştur.⁴³ I. Abdurrahman, 788 tarihinde öldüğünde kendisinden sonra gelen I. Hişâm'a iç karışıklıkları asgarî seviyeye çekilmiş, gücü Bizanslılar ve Abbasîler tarafından dahi kabul edilen, kodlarında Şam-Emevî geleneklerini barındıran bir devlet bırakmıştır.⁴⁴

Endülüs Emevî Emiri I. Hişâm dönemi 788-796 yıllarını kapsar. Ömer-i sânî (II. Ömer) olarak da bilinen, Ömer b. Abdülazîz'i hatırlatan mütedeyyin bir kişiliğe sahip I. Hişâm, yönetimi devralışının ilk yılında, kardeşlerinin muhalefeti dışında ciddi anlamda bir iç problemle karşılaşmamıştır. O, bu atmosferi fırsat bilerek

³⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 118-120; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Kennedy, s. 42-43.

⁴⁰ Burada I. Abdurrahman'ın istifade edebileceği bir askeri güce sahip olmasına rağmen "halife" ünvanını almaya yeltenmemesini İbn Haldun, "Halifelik yurdundan uzakta olmasına, İslâm'ın ve Müslümanların merkezî olan Hicaz bölgesine malik olamamasına" bağlamıştır (Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. el-Müsteşriku'l-Frensî M. Kuatremîr, 1858 Paris Baskısı, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1992, s. 190).

⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, I, 147-150.

⁴² Kennedy, s. 44-45.

⁴³ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁴⁴ Lüffi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul, 2014, s. 36.

emirlik dönemini, kuzeydeki Hristiyan krallıklara karşı cihat yapmakla geçirmiş ve Pireneler'in ötesindeki Sebtimâniye'yi geçici bir süreliğine de olsa tekrar fethetmiştir. I. Hişâm kendi döneminde Mâlikîliği Endülüs'te resmi mezhep haline getirerek⁴⁵ toplumdaki ulemâ sınıfına yakın ilgi gösterdiğinden, söz konusu zümrenin siyasi alandaki etkisi bariz bir şekilde artmıştır. Ayrıca bu dönemde İslâm'ın yayılışına önem verilmesine bağlı olarak yerli halktan Müslüman olanların (Mesalime/Müvelledûn) sayısında önemli bir artış olmuştur.⁴⁶ Lâkin bu son iki sosyo-politik değişken, ondan sonraki hükümdar zamanında bazı ciddi olayların meydana gelmesine ortam hazırlamıştır. I. Hişâm'ın yerine tahta geçen oğlu I. Hakem döneminde (796-822)⁴⁷ iç ayaklanmalar çok sık bir şekilde yeniden patlak vermiştir. Burada öne çıkan önemli husus, bu ayaklanmalara Araplar ve Berberîlerden ziyade "Müvelledûn"un karışmış olmasıdır. Bu yeni durumda I. Hakem'in keyfi tasarrufları ve babasının uygulamalarının aksine bir yönetim tarzının etkisi olmuştur. Yürütülen bu siyaset sonucunda Kurtuba, Tuleytula, Mârîde, Saragusta, Veşka (Huesca) gibi yerlerde peş peşe ayaklanmalar baş göstermiştir. Bununla beraber, yerine göre çok sıkı askerî önlemlerle, yerine göre de hileli taktiklere başvurularak ayaklanmalar büyük oranda bastırılabilmiştir.⁴⁸

I. Hakem'in ardından idareyi devralan oğlu II. Abdurrahman dönemi (822-852) devletin en parlak yılları olmuştur. Bununla beraber, eskiden beri süre gelen Kayslılar ve Kelbliler (Yemenliler) arasındaki sürtüşme 823 yılında savaşa dönüşmüş, yedi yıl süren uzun bir dönemden sonra II. Abdurrahman ancak bunu sonlandırmayı başarmıştır.⁴⁹ Bu dönemde iç kargaşanın az olması ve II. Abdurrahman'ın çözüm bulmada kararlı davranması sonucunda ülke uzun bir süre siyasi ve ekonomik olarak iç istikrara kavuşmuştur. Bu müreffeh sosyo-ekonomik atmosfer Endülüs'ün iktisadî zenginleşmesine ve merkezî idarenin güçlenmesine imkân sağlamıştır. Bu olumlu ortamdan dolayı Arapça yaygınlaşmış, İslâm dininin

⁴⁵ C. Ersin Adıgüzel, "Endülüs Emevî Devleti'nde Şehir İdaresi: İşbîliye (Sevilla) Örneği", *Mukaddime*, 2019, 10(2), 486-503, s. 493.

⁴⁶ Muhammed Halid Mesud, *Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış*, (Çev. Muhammed Tayyib Kılıç), *İstem*, 7/14, 2009, s. 408; Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, XVIII, 145-146.

⁴⁷ Özdemir, "Hakem I", *DİA*, XV, 173-174.

⁴⁸ İbnü'l-Kütüyye, s. 21-23; İbn İzârî, II, s. 61-65; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, XVIII, 145-146.

⁴⁹ Kennedy, s. 62.

yayıllık hızı artmıştır.⁵⁰ Öyle ki bu dönemin sonlarına gelindiğinde Endülüs'teki Müslümanların büyük kısmını Müvelledûn nüfus oluşturmuştu. Hatta Kurtuba, İsbîliye ve Tuleytula gibi büyük yerleşim yerlerinde Hristiyan halk dahi kendi din adamlarının şiddetle karşı koymasına rağmen Arapça'yı kullanmış, gençler arasında Arapça kendi ana dillerinden daha iyi konuşulup yazılır duruma gelmiştir. Askeri alanda da bu dönem gayet parlak olmuştur. II. Abdurrahman, Hristiyan İspanyol krallıklarının saldırılarına karşı topraklarını muhafaza etmede son derece başarılı olmuştur. Miladi 844 tarihinde denizden saldırıya geçen Normanları da (Vikingler) Endülüs'ün yerli Müslümanlarından (İbn Kasî) Mûsâ b. Mûsâ'nın üstün çabalarıyla geri püskürtmüştür.⁵¹ Bütün bu gelişme ve başarılarından sonra Bizans İmparatoru da elçi göndererek Endülüs Emevileri'yle diplomatik ilişki kurmuştur. II. Abdurrahman'ın bu başarılarından dolayı bu dönem "eyyâmü'l-arûs" (düğün günleri) diye anılmayı hak etmiştir.⁵²

I. Muhammed (852-886), babası II. Abdurrahman'dan sonra başa geçmiş ve emirliğinin ilk evresinde babasının başarılarını bıraktığı yerden devam ettirmiştir. Muhammed, Kurtuba'dan baş göstererek Tuleytula'ya varıncaya dek devam eden "Hristiyan Fedâileri Hareketi"⁵³ adındaki isyanı kontrol etmeyi başarırken kuzeydeki İspanyol krallıkları üzerine de başarılı akınlar düzenlemiştir. Lâkin son yıllarında idarede genç ve tecrübesiz kimseler istihdam ettiğinden devletin düzeni bozulmayla karşı karşıya kalmıştır. Neticede başta Müvelledûn olmak üzere Araplar ve Berberîler ağırlıkta oldukları şehir, kale ve bölgelerde merkezî idareye karşı ayaklanmıştır. Bu isyanlar özellikle Münzîr (886-888)⁵⁴ ve Abdullah (888-912)⁵⁵

⁵⁰ Watt ve Cachia, s. 41.

⁵¹ Kennedy, s. 63.

⁵² İbnü'l-Hatîb, *Tarihü'l-mağribü'l-Arabî fi'l-asri'l-vesît A'mâlu'l-a'lâm*, thk. E. Lévi Provençal, Dâru'l-Kitâb, Beyrut, 1956, s. 20; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 45.

⁵³ Bu hareket, Endülüs Emevî Devlet'inde İslâmiyetin halk arasında yayılmasından ve halkın Araplaşmasından rahatsız olan papazlarca kurulan Hristiyan Fedâileri hareketidir. Hayatın doğal akışı içerisinde cereyan eden Hristiyanların, Müslüman topluma karşı özentili duyması ve her alanda Müslümanlara benzemeye çalışmaları, Hristiyanlığın sonunun geleceği iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu harekete karşı Endülüs Emevî Sultanı II. Abdurrahman birçok tedbir almıştır. Nitekim bu hareketin mensuplarından onlarca kişi, İslâm dini ve peygamberine hakâret ettikleri için Kurtuba'da idam edilmiştir (b.a: Feridun Bilgin, "Hristiyan Fedâiler: Dokuzuncu Yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlif Hareket", *Journal of History Studies*, C. 8, S. 4, 2016, ss. 19-32).

⁵⁴ Bu tarih aralığı, Münzîr'in hüküm sürdüğü yılları ifade eder.

⁵⁵ Bu tarih aralığı, Abdullah'ın hüküm sürdüğü yılları ifade eder.

dönemlerinde daha şiddetli olmuştur.⁵⁶ Hatta Endülüs Emevî Devleti'nin merkezî otoritesi, sadece başkent Kurtuba'da hissedilebilir hale gelmiştir. Öyle ki, Kurtuba bile bir ara çalışmamızın konusu olan meşhur Müvelled lideri İbn Hafsûn'un tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.⁵⁷ Özellikle emir Abdullah döneminde, fitnenin Endülüs'ün her tarafını doldurduğu ve onun emirliği süresince hiç kesilmediği kaydedilmiştir.⁵⁸

Fitne döneminde⁵⁹ Endülüs'te sosyo-politik bir parçalanma olmuştur. Bu dağılma süreci yarı bağımsız ve bağımsız 20 küsur devletçik doğurmuştur. Bir hayli çalkantılı bu dönemin en önemli sonuçları; kuzeydeki Hristiyan hücumlarına karşı mukavemet edilememesi ve isyan olan bölgelerde vergi gelirlerinin kesilmesinden ötürü hazinenin zayıflamış olmasıdır. Bunlara ek olarak bu siyasi parçalanmalar, çok unsurlu Endülüs toplumunun bazı kesimlerini de karşı karşıya getirmiş ve çeşitli sosyal karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶⁰

III. Abdurrahman (912-961)⁶¹ henüz yirmi bir yaşındayken yönetimi devralarak⁶² bu sıkıntılı ve çalkantılı dönemde, Endülüs'ü içine düştüğü krizden kurtarmıştır. Ancak çok genç olması, beraberinde hanedan içi iktidar çekişmeleri gibi problemlerle uğraşmasını da gerektirmiştir.⁶³

Bu genç emir, evvelen merkezî idareyi düzenleyerek otoriteyi bütünüyle elinde toplamış, akabinde tam bir kararlılıkla isyancıların üzerine yürümüştür. III. Abdurrahman, 913 yılında İşbîliye ve Karmûne'de hâkim olan Benû Haccâc

⁵⁶ İbn İzârî, II, 117-121, 131-133.

⁵⁷ Watt ve Cachia, s. 42-43.

⁵⁸ İbn Hazm, *Resâil*, II, s.193.

⁵⁹ "İspanya 92/711 senesinde başlayan fetihler sayesinde Müslüman hâkimiyeti altına girmiş, 139/756 senesinde Endülüs Emevî Devleti kurulmuştur. I. Abdurrahman ile temelleri atılan ve II. Abdurrahman ile dönün günlerini yaşayan Endülüs'te, devletin kuruluşu üzerinden henüz bir asır bile geçmemişken III. (IX.) yüzyıl boyunca bir dizi iç karışıklık ve ayaklanmanın olduğu bir dönem başlamıştır. Kaynaklarda "Fitne Dönemi" olarak isimlendirilen bu dönem Emir Muhammed'in iktidara gelmesinden (238/852) III. Abdurrahman'a kadar (300/912) yaklaşık 60 sene sürmüştür. İlk önce Tuleytula'da başlayan ayaklanmalar, başkent Kurtuba dışında tüm bölgelere yayılarak devletin siyasi otoritesini sarsacak seviyeye ulaşmıştır." b.a: Nurşen Altundağ ve Osman Aydın, "Endülüs Emevî Devleti'nde Birinci Büyük Fitne Döneminin (el-Fitnetü'l-Kübra) Başlıca Sebepleri", 286- *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 34, 2020, (286-311).

⁶⁰ b.a: Altundağ ve Aydın, ss. 286-311.

⁶¹ Bu tarih aralığı, III. Abdurrahman'ın hüküm sürdüğü yılları ifade eder.

⁶² İbnü'l-Esîr, VII, s. 67; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁶³ İbn Hazm, *Resâil*, II, s.194.

kabilesini, 924 yılında ise, Müvelledûndan yukarı sınır bölgesine hükmeden Benû Kasî hânedanını itaat altına almıştır. Daha sonra 928 yılında güney bölgesini kontrolü altında tutan ve Endülüs'teki Müvelled ayaklanmaların liderliğini üstlenen - çalışmamızın da konusu olan- İbn Hafsûn İsyanı'nı sonlandırmıştır. Bunun ardından batı bölgelerine hâkim olan Müvelledûndan Benû Mervân hânedanı ve uzun yıllar merkezî idareden ayrı idare edilen Tuleytula kentini, hemen peşinden de Zaragoza'ya hâkim olan Arap Benû Tucîb kabilesinin merkezî idareye itaatini sağlamıştır.⁶⁴ Bu önemli başarılarla imza atan III. Abdurrahman, ardından yaptığı seferlerle sayıca yirmiye aşkın Arap, Müvelled, Berberî ve Müsta'ribeden⁶⁵ olan mahallî asîleri kontrolü altına alarak Endülüs'ün dağılan birlik ve bütünlüğünü tekrardan sağlamayı başarmıştır.⁶⁶ III. Abdurrahman'ın Endülüs Emevî İslâm medeniyetinin bekası için verdiği bu mücadele ve izlediği sağlıklı politikanın, konumuzla alakası sonraki bölümlerde daha iyi anlaşılacaktır. Zira yukarıda ifade edildiği gibi, çalışma konumuz olan İbn Hafsûn İsyanı'na da yine onun döneminde son verilmiştir.

III. Abdurrahman, Endülüs'teki birliği yeniden sağlamasının ardından, bir yandan kurmuş olduğu siyasi birliği devam ettirebilmek, diğer yandan da kuzeydeki İspanyol krallıklarına karşı koyabilmek ve Kuzey Afrika'da süratle yayılan Fâtımîler'le baş edebilmenin çözümünü ancak Müslümanların birliğiyle mümkün olabileceğini anlamıştır. Bu amaca matuf olarak 929 yılında "Emîru'l-mü'minîn Nâsır lidînillâh" unvanıyla halifeliğini ilân etmiştir.⁶⁷ Bununla Endülüs Emevî emirliğini, Endülüs Emevî hilâfeti'ne dönüştürmüştür.⁶⁸ Bu aşamadan sonra kuzeydeki İspanyol krallıklarına karşı ciddi bir mücadeleye girişmiş ve bazı krallıkları kontrolü altına alarak vergiye bağlamıştır. Afrika'daki bazı güç sahibi Berberî kabilelerle de ittifaklar kurarak Fatımîlerin yayılmacılığını engellemiş ve nüfuzunu Mağrib içlerine kadar genişletmiştir. Onun bu başarıları dönemin Germen

⁶⁴ Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, I, 152-155; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁶⁵ Sözlükte "Araplaşmış, arap gibi görünen" anlamına gelen müsta'rib kelimesi, Endülüs'te Araplaşan Hristiyanları tahkir edici bir vurgu da içeren bir şekilde böyle bir değişime uğramayan Endülüs'ün kuzeyindeki Hristiyanlardan ayırmak için kullanılmıştır. İspanyol kaynaklarına "mozarap, muzaraves, muztarabes, mozarabos" şeklinde geçen bu kelime bütün tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Bkz.: Jorge Lirola Delgado, "Müsta'rib", *DİA*, XXXII, 123-124.

⁶⁶ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁶⁷ İbn İzârî, II, s. 156-171; İbn Abdilhakem, s. 22; Haccî, s. 300.

⁶⁸ Haccî, s. 300.

ve Bizans imparatorlarının dikkatini çekmiş olmalı ki, kendisiyle siyasi ilişki kurmak için elçiler göndermişlerdir. Devleti, çok kritik bir dönemde mimarî, iktisadî, sosyo-politik, ilmî ve askerî anlamda çok iyi bir noktaya taşıyan III. Abdurrahman, Endülüs Emevileri'nin tartışmasız en büyük hükümdarı olmuş; hükmettiği dönem ise Endülüs Emevîlerinin altınçağı diye anılmıştır.⁶⁹ Onun 961 yılında vefat etmesiyle⁷⁰ yerine elli yaşlarında ve âlim biri olan oğlu II. Hakem (961-976)⁷¹ geçmiştir.⁷² Bu dönemde, önceki dönemin istikrarı aynen korunmakla⁷³ beraber ilim ve sanat alanında birçok gelişme sağlanmıştır. Endülüs, bu dönemde İslâm kültür ve medeniyetinin en faal havzalarından ve en önemli merkezlerinden birine dönüşmüştür.⁷⁴

II. Hakem'in 977 yılında ölümüyle⁷⁵ oğlu II. Hişâm⁷⁶ (976-1009, 1010-1013)⁷⁷ babasının yerini almıştır.⁷⁸ Ancak Hişâm henüz çocuk yaşta olduğu için bunu fırsat bilen Hâcib İbn Ebû Âmir ve iki oğlu kendi adlarıyla anılan Âmirîler Dönemi'ni başlatmışlardır.⁷⁹ Bu dönemde sayıları bir hayli artmış olan Berberî askerler isyan etmiştir. Bu isyanın sebebi, Ebu Âmir'in iki oğlundan biri olan Abdurrahman'ın baş hâcib iken yaptığı çok kötü idarecilikten kaynaklanmıştır. Nitekim çıkan isyanda, III. Abdurrahman tarafından inşâ edilen Medinetü'z-Zehra yağmalanmış ve Abdurrahman b. Ebû Âmir öldürülmüş, Halife Hişâm ise kayıplara karışarak izini kaybettirmiştir.⁸⁰ Bu isyan nedeniyle Endülüs'te ve özellikle de Kurtuba şehrinde tam bir karışıklık baş göstermiştir. Halk çözüm için II. Muhammed, Süleyman el-Müstâin, IV. Abdurrahman gibi hanedandan olan kişileri yönetime getirmiş olsa da hiçbiri sadra şifa bir çözüm üretememiştir. Nitekim Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini ileri süren Şîf Hammûdîler, Emevî hanedanının acz içinde

⁶⁹ Watt ve Cachia, s. 45.

⁷⁰ İbn İzârî, II, s. 232.

⁷¹ Bu tarih aralığı, II. Hakem'in hüküm sürdüğü yılları ifade eder.

⁷² İbn İzârî, II, s. 233.

⁷³ Watt ve Cachia, s. 54.

⁷⁴ İbn İzârî, II, s. 233-250; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Özdemir, "Hakem II", *DİA*, XV, 174-175.

⁷⁵ İbn İzârî, II, s. 253.

⁷⁶ Daha fazla bilgi için bkz: İbn İzârî, II, s. 253-256; Özdemir, "Hişâm II", *DİA*, XVIII, 146-147.

⁷⁷ Bu tarih aralığı, II. Hişâm'ın hüküm sürdüğü iki ayrı dönemi ifade eder. İki ayrı dönem diyoruz, çünkü II. Hişâm iki dönem idareyi üstlenmiştir.

⁷⁸ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁷⁹ İbn İzârî, II, s. 251.

⁸⁰ İbn İzârî, II, s. 264-272; Abdülkerim Özyayın, "Âmirîler", *DİA*, III, 72-73.

bulunmasından faydalanarak 1016'da Kurtuba'yı ve yönetimi ele geçirmişlerdir. Ancak onlar da mevcut başıbozukluğa bir çözüm üretemeyince 1022 yılında Endülüs halkı tarafından sürgün edilmiştir. Bundan sonraki birkaç yıl, hanedan mensuplarının taht kavgalarıyla geçmiş ve nihayet sabrı kalmayan Kurtuba eşrafı, bu sülaleye mensup olanları sürgüne yollayıp yönetimi toplumun ileri gelenlerinin yer aldığı bir komisyona bırakmıştır. Böylelikle 756 tarihinde bağımsız bir emirlik olarak kurulmuş olan Endülüs Emevî Devleti, 1031 tarihinde yıkılmıştır.⁸¹ Bu yıkılışı hazırlayan birçok sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik sebepten bahsedilebilir.⁸² Ancak bu sebeplerden en önemlisi Endülüs'teki çok kültürlü sosyal yapı ve bu yapının ayrıştırılmasıyla Arap asabiyeti gibi etnik ayrılık politikasından kaynaklı çıkan ayaklanmalarda arayabiliriz.

Endülüs'te siyasi yapının yanında bir de idarî⁸³ alanda bir yapılanmadan söz edilebilir. Miladi 711-756 tarihleri arasında ya Emevîler'in Şam'dan gönderdikleri valilerce ya da Kuzey Afrika genel valisince idare edilen Endülüs, I. Abdurrahman'ın 756'da bağımsız bir devlet kurmasıyla, idarî yapı, Şam merkezli Emevî Devleti yönetim sistemi bâz alınarak yeniden oluşturulmuştur. Hiyerarşik idarî yapı içerisinde hükümdardan sonra sırasıyla hâcib, vezirler, sâhibü'l-berîd, hâzinü'l-mâl, kâdi'l-cemâa, vâli, kâ'id, sâhibü'l-medîne, muhtesip, sâhibü'l-escâl, sâhibü'l-evkâf benzeri yüksek mevkili görevliler yer almıştır. Görevlendirmelerde, bazen "zülvizareteyn" diye adlandırılan iki vezirlik makamı bir kişiye verilmiştir. Vüzerâ gibi kâtiplerde de yapı iki kısma ayrılmakla beraber sayı birden fazla olmuştur. Bunlardan "kâtibü'r-resâil" resmî evrakı yazmakla mükellef iken, "kâtibü'z-zimâm" devlet malları/hazinesinin harcama kalemlerini kaydederlerdi. Resmî haberleşme, istihbarat, vilayetlerde olup bitenler ve idareciler hakkında bilgi toplamak gibi mühim görevleri "sâhibü'l-berîd" teşkilatı yapardı. Hazineye ait mallar ve vilâyetlerden toplanan vergilerden sorumlu olan kişiye "hâzinü'l-mâl" denilirdi.⁸⁴ Adalet teşkilatı olarak "kâdi'l-cünd" adıyla ilkin vali tarafından tayin edilen kadılar,

⁸¹ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁸² C. Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 42 (2019): 29-60, s.49.

⁸³ b.a: Orhun Küskü, "Doğu-Batı Etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin İdari Yapısının Gelişim Süreci", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), 2020, 113-133.

⁸⁴ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

daha sonra halifenin atamasıyla “kâdi’l-cemâa” adını almış ve Abbâsilerdeki kâdilkudât konumuna eşitlenmiştir.⁸⁵ Ayrıca “kâdilkudât” ünvanı, Endülüs Emevî Devleti’nin son dönemlerinde etkili olan Âmirîler zamanında kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁶ Endülüs’teki bu idarî yapının kendine özgü olmadığı, kendisinden önceki Şam merkezli Emevîler ile kendi muâsırı olan Bağdat merkezli Abbâsî Devleti idarî yapısının bir örneği olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Endülüs’te Sosyal ve Ekonomik Yapı

Endülüs’te toplum, din esas alınarak iki kısımdan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki Müslümanlar diğeri gayri müslimler yani zimmîler idi. Müslüman nüfus; Araplar, Berberîler, Mevâlî, Müvelledûn ve Sakâlibe gibi unsurlardan oluşuyordu.⁸⁷ Gayri müslimler ise, “ehl-i zimme” denilen Hristiyan ve Yahudiler’den teşekkül etmekteydi. Bu toplumsal çeşitlilik kendisiyle beraber ekonomik çeşitliliği ve zenginliği de getiriyordu. Endülüs, ekonomik alanda çok gelişmiş bir devlet yapısına sahipti. Ulaşmış olduğu bu gelişmişlik ve zenginliğin dayanak noktası hiç şüphe yok ki ticaret, zanaat, tarım ve imalât alanlarında kaydedilen ilerlemelerdi. Tarım faaliyetleri Endülüs ekonomisinin bel kemiğini oluşturuyordu.⁸⁸

1.2.1. Etnik ve Dinî Unsurlar

1.2.1.1. Araplar: Araplar, İspanya’yı fetheden unsur olmaları hasebiyle, fetihten Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılmasına kadar idarede ve sosyo-ekonomik hayatta Endülüs toplumunun hâkim ve yönlendirici unsuru olmuştur.⁸⁹ Öyle ki, bu realite, gayri müslimlerin, İslâm dinini Araplar ile özdeşleştirmelerine sebebiyet vermiştir.

⁸⁵ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî, *Ḳudâtü Ḳurtuba*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Kütübi’l-Mısırî, Kahire, 1989, s. 104; Şükrü Özen, "Kâdilkudât", *DİA*, XXIV, 77-82; C. E. Adıgüzel, "Endülüs’te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu", s. 492.

⁸⁷ İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi’l-Arab*, s. 50, 132, 196, 390, 398, 502; Georges Colin, *el-Endelüs*, trc. Abdulhamid Yunus ve Hasan Osman, Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, Beyrut, 1980, s. 92-93; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁸⁸ Watt ve Cachia, s. 54-57.

⁸⁹ İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi’l-Arab*, s. 502; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Watt ve Cachia, s. 58.

1.2.1.2. Berberîler: Çoğunlukla Valiler Dönemi'nde izlenen politika sayesinde Müslüman olan Berberîler,⁹⁰ göçebe olmayıp genellikle yerleşik bir kültürden gelmeleri,⁹¹ sayı bakımından Araplardan birkaç kat fazla olmaları ve İspanya'nın fethinde büyük bir rol oynamalarına rağmen⁹² Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar idarî alanda Araplar gibi söz sahibi olamamışlardı. Ancak Âmirîler Dönemi diye adlandırılan (976-1013) yıllarda, devletin ordusunun temelini Berberîlerden teşekkül etmesi, bu zümrenin Endülüs'teki etkinliğini bariz bir şekilde arttırmış ve bu durum Gırnata'nın Hristiyanlar tarafından işgal edilmesine kadar devam etmiştir. Berberîlerde de Araplarda olduğu gibi kabile asabiyeti olduğu için zaman zaman Araplarla çatışmaktan geri durmamışlardır.⁹³ Fakat bu durum, onların Araplarla kültür alışverişinde bulunmalarına engel olmamıştır. Zira fetihten sonra Arapçayı özümsemiş ve kendi ana dilleri gibi kullanmışlardır.⁹⁴

1.2.1.3. Müvelledûn: Sözlükte “doğan, doğmuş, türemiş, yetişmiş, yeni anlam kazanan Arapça kelime ve melez” anlamlarına gelmektedir. Arapça “vld” kökünden ism-i mef'ûl kalıbının çoğulu olarak “müvelledûn” şeklinde gelmektedir.⁹⁵ Yine bu kelime, saf Arap ırkından olmayan anlamında da kullanılmıştır.⁹⁶ Kavramsal olarak da İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle oranın yerli halkından ilk ihtida edenlerin soyundan gelen Müslümanları, Arap Müslümanlardan ayırt etmek için kullanılmıştır.⁹⁷

Her ne kadar bazı tez ve kaynaklarda bu kavramın, kadim Araplarca kullanılmış olduğu bilgisi mevcut olsa da,⁹⁸ bunun “mevâlî” kavramıyla karıştırılmış olabileceğini düşünüyoruz. Dolayısıyla bu kelimenin kavramsal olarak etnisite temelli toplumsal bir zümreyi kastetme anlamında Endülüs'e özgü olduğu

⁹⁰ Kennedy, s. 21-22.

⁹¹ Watt ve Cachia, s. 57-58.

⁹² Atçeken, “Berberîler ve Hicri I.Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”, *İstem*/2, 2003, s. 81-93.

⁹³ Kennedy, s. 34.

⁹⁴ Şahabettin Ergüven, “Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *İstem*, Yıl:7, S. 14, 2009, s. 145-153; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

⁹⁵ İbrahim Mustafa, v.d., *el-Mu'cemu'l-vesît*, el-İdâretü'l-Âmme li'l-Mü'cemât ve İhyâi't-Türâs, Kahire, 1972, s.1114-15.

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut, III, (t.y.), s. 469-470.

⁹⁷ Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, 228-229.

⁹⁸ Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, XXXII, 228-229.

kanaatindeyiz. Endülüs'ten önce edebiyat vb. alanlarda bu kelimenin kullanılmış olmasının bu konuyla bağdaştırılması yanlış olacaktır.

Müvelledûn kavramı etrafında cereyan eden diğer bir kavramsal tanımlama da, Endülüs'te bununla tam olarak kimlerin kastedildiği hususudur. Bu hususta da iki farklı tanımlama yapılmaktadır. Birincisi; Endülüs'te Arap Müslümanların oradaki yerli halktan olanlarla yaptıkları evliliklerden doğan melez Müslümanların kastedildiği şeklindeki kelimenin, sözlük anlamı baz alınarak yapılan dar kapsamlı bir tanımlamadır. İkincisi; mesâlîme olarak nitelendirilen fetihten sonra ihtida eden yerli halkın Müslüman olan zürriyetinden teşekkül eden nüfus şeklinde, daha geniş ve sosyolojik temelli bir tanımlamadır. Yani burada, Mesâlîme ve Müvelledûn diye iki ayrı kavram ortaya çıkmaktadır. Mesâlîme'den kasıt ihtida eden yerli halk iken, Müvelledûndan kasıt ise Mesâlîme'den doğan sonraki nesildir.⁹⁹ Biz ise Müvelledûndan kastın, Endülüs'te yerli halktan olup Müslüman olan gerek ilk mühtediler (Mesâlîme) gerekse ilk mühtedilerin devamı olan neslin tümü anlamında kullanıldığı kanaatindeyiz. Buna göre Müvelledûndan kastın Arap ırkından olmayan Endülüs'teki yerli mühtedilerdir. Nitekim Özdemir de bu tespitte bulunmuştur.¹⁰⁰ Bu tanımlamanın kapsamına, Arap Müslümanların Endülüs yerlileriyle izdivaçları sonucunda doğan nesil girmemektedir. Zira Araplar, Arap bir babadan olma her çocuğu Arap kabul etmektedirler. Endülüs kaynaklarında "Müvelledûn" kavramı için yapılan birinci tanımlamayı doğrulayacak bir bilgiye rastlamadık. Aksine, Arap bir babadan doğan neslin Müvelledûndan değil de Araplardan kabul edildiği kaynaklarda mevcuttur.¹⁰¹

Endülüs Müslüman nüfusunun çoğunluğunu yerli halktan İslâmiyet'i kabul eden Müvelledûn oluşturuyordu,¹⁰² ancak doğal olarak bu oran IX. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olmuştur. Arap topluluklarından bazıları, kendilerini üstün görme gibi kabilecilik anlayışının etkisiyle Müvelledûndan olan komşuları ile sağlıklı ilişki kuramamışlardır. Bu durum Arap-Müvelled düşmanlığına temel

⁹⁹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 1989, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 58-72.

¹⁰⁰ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 343-345.

¹⁰¹ İbnü'l-Kütüyye, s. 32; İbn Hayyân, III, 67-85; İbn İzârî, II, s. 125; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 66.

¹⁰² Watt ve Cachia, s. 59.

oluşturmuş ve sonuçta iki taraf bir asır boyunca birbirleriyle mücadele etmiştir.¹⁰³ Müvelledûn, eski dindaşları olan Müsta'riblerle beraber yaşamaları ve benzeri nedenlerle uzun bir süre kendi kültürel kodlarını sürdürmüştür. Fakat III. Abdurrahman dönemiyle beraber siyasi ortamın değişmesiyle bu zümrenin, Müsta'riblerle birlikte yaşaması sona ermiş, refah seviyesi yükselmiş, eğitim yaygınlaşmış, idarî politika toplumun bütün kesimine eşit derecede sirayet etmiş ve kabile anlayışı köreltilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Müvelledûnda bir çözülme ve Arap kültürü içinde erime süreci başlamıştır.¹⁰⁴

Araplar ile Müvelledûn arasındaki düşmanlık, XI. asırda Doğu kısımdaki Şuûbiyye hareketine benzerlik gösterecek şekilde az da olsa edebî alana kaymıştır. Müvelledûndan İbn Garsiyye'nin,¹⁰⁵ kendilerini övüp Arapları aşağılayan risâlesi¹⁰⁶ bu durumu anlamak konusunda yol gösterici olmuştur. Müvelledûndan olan İbn Hafsûn İsyanı'nın anlaşılabilmesi için bu zümrenin geçirdiği tarihsel süreç ile sosyal, ekonomik, kültürel ve politik konularının iyi irdelenmesi gerekmektedir.

1.2.1.4. Mevâlî: Kavram itibariyle Mevâlî,¹⁰⁷ Arap olmayan ancak Endülüs yerlilerinden de olmayan Müslümanları ifade etmektedir. Genellikle Doğu asıllı ve özellikle de Fars kökenli olan Mevâlî, nicelik açısından az olmalarına rağmen idare ve siyasette etkin rol üstlenmişlerdir.¹⁰⁸ Ancak önemli görevler için Mevâlînin tercih edilmesi Müvelledûnun tepkisini çekmiştir.¹⁰⁹

1.2.1.5. Sakālibe: Endülüs'te Müslüman nüfusun başka bir unsuru olan Sakālibe,¹¹⁰ köle tâcirlerinden satın alınıp saraya getirilen, ihtida etmeleri ve saray âdetlerini öğrenmeleri sağlanarak ihtiyacın olduğu çeşitli hizmetlerde çalıştırılan Avrupa kökenli kölelerden oluşmaktaydı. III. Abdurrahman, Araplardaki asabiyet faktörünü köreltmek için bu zümreye komutanlık ve vezirlik gibi üst görevler

¹⁰³ Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", *Milel ve Nihal*, 12 (1), (81-106), 2015, s. 89-90.

¹⁰⁴ Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, I, 152-155; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

¹⁰⁵ Mustafa Öz, "İbn Garsiyye", *DİA*, XIX, 504-505.

¹⁰⁶ Ali Hatalmış, "İbn Garsiye ve Şu'ûbiye Risâlesi: Takdim ve Tercüme", *ÇÜİFD*, 2017, C. 17, S. 2, s. 131-141.

¹⁰⁷ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

¹⁰⁸ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

¹⁰⁹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 30-31.

¹¹⁰ Ahmet Taşağıl, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.

vermiştir.¹¹¹ Bu vazifeler onların zenginleşmesine ve toplumda üst seviyelere gelmesinde etkili olmuştur. Sonuç itibariyle Arap ve Berberî aristokratları, Sekâlibe'nin bu konumunu kabullenememiş olacak ki, buldukları ilk fırsat olan İbn Ebû Âmir'in hâcibliği döneminde bu zümrenin nüfuzunun kırılması için önemli adımlar atmışlardır.¹¹²

1.2.1.6. Hristiyanlar: Bu zümre, can, mal, din güvenliklerinin sağlanması karşılığında devlete vergi (cizye, haraç) verdikleri bir sistem olan İslâm'ın zimmîlik hukukuyla yönetiliyorlardı. Kaynaklarımızda, "ehl-i zimme", "muâhidûn" ve "acem" diye nitelendirilmişlerdir. Hristiyanlar, zamanla Arap Müslümanların kültürü etkisinde kalmış, kendi ana dillerinin yanı sıra konuşma ve yazı dili olarak Arapça'yı kullanmışlardır. Öyle ki; giyim-kuşam, yeme-içme gibi günübirlik yaşamlarıyla alakalı birçok konuda Müslümanları taklit etmişlerdir. Bu sebeple, bu zümre için "Araplaşmış" anlamında "müsta'rib" kavramı kullanılmıştır. Müsta'ribler, ordu dâhil olmak üzere devletin çeşitli kademelerinde önemli vazifeler üstlenerek idarî ve sosyo-kültürel hayata birçok katkıda bulunmuşlardır.¹¹³ İsyân ve iç kargaşanın olduğu dönemlerde bu zümrenin etkin rolü olduğu bilinmektedir.¹¹⁴

1.2.1.7. Yahudiler: Fetih öncesinde dinî ve sosyal hayatta baskı altında yaşayan Yahudiler, Müslümanların Endülüs'ü fethetmesiyle rahatça dinlerini yaşama ortamını yakalamıştır. Hristiyanlarla beraber "ehl-i zimme" zümresinin diğer kolunu oluşturan Yahudiler, devletle olduğu kadar sosyal hayat içerisinde komşularıyla da ilişkileri iyi denilebilecek düzeyde olmuştur. Yaptıkları geniş ticarî faaliyetlerle, iktisadî hayata büyük katkı sağlamış; Latince, İbranice ve Arapça bildiklerinden idarî ve kültürel hayatta önemli bir yer edinmişlerdir.¹¹⁵ Bu zümre, genellikle iktidarla uyum içerisinde olmakla beraber bazı isyanlarda -özellikle Berberî ayaklanmalarında- etkilerinin olduğuna dair rivâyetler de vardır.¹¹⁶ Fakat özellikle konumuz bağlamında (İbn Hafsûn İsyanı'nda) herhangi bir etkilerinin olduğuna dair

¹¹¹ Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, I, 152-155; Watt ve Cachia, s. 62.

¹¹² Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

¹¹³ Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225; Ergüven, s. 150-151.

¹¹⁴ Ergüven, s. 150-151.

¹¹⁵ Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

¹¹⁶ Abdulhalim Üveys, *İbn Hazm el-Endelûsî ve cühûduhü fi'l-bahsi't-târîhî ve'l-hadârî*, Daru'l-i'tisâm, Kahire, t.y., s. 44; Ergüven, s. 150.

bir veriye rastlamadık. Yahudilerin bir dereceye kadar ülkenin genel hayatından uzak yaşadıklarını söyleyenler de olmuştur.¹¹⁷

1.2.2. Ekonomik Durum

Endülüs, özellikle III. Abdurrahman döneminde gerek mimarî gerekse ekonomik olarak çok gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştır. Ulaşmış olduğu bu gelişmişlik ve zenginliğin dayanak noktası hiç şüphe yok ki ticaret, tarım ve imalât alanlarında kaydedilen ilerlemelerdir. Tarım faaliyetleri Endülüs iktisadının bel kemiğini oluşturmuştur.¹¹⁸ Bunda tarıma elverişli alanların olabildiğince geniş ve verimli olması, su kaynakları ve nehirlerin fazlalığı etkili olmuştur. Endülüs'te tarımın yanı sıra ticaret ve zanaat da epeyce revaç bulmuştur. Halk; demir, bakır, cam, dokumacılık vb. önem arz eden zanaatla iştiğal ettiği için de, doğal olarak sanayi gelişmişti. Endülüs'te ticaret ve zanaatın gelişmesinde sermaye sahiplerinin bulduğu güven ve sağlıklı rekabet ortamı çok büyük etkindir.¹¹⁹ Ülkede emniyet ve rekabet ortamının olmadığı dönemlerde ise öncelikle ticaretin sekteye uğraması nedeniyle iktisadî yapı bozulmuştur. Daha sonraki bölümlerde etraflıca değineceğimiz üzere Endülüs'teki genel iktisadî yapının bozulması, Müvelledûn ayaklanmalarının olduğu -özellikle Güney Endülüs'teki İbn Hafsûn İsyanı- dönemlerde olmuştur. Öyle ki, bu iktisadî bozuk gidişatın, kısır bir döngü halinde birçok sosyo-politik parametreyi de etkileyerek ülkede genel bir gerileme ve çöküşe sebep olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ergüven'in de dediği gibi, Endülüs'te sosyal hayat siyasi ve ekonomik şartlardan büyük oranda etkilenmiştir.¹²⁰

¹¹⁷ Watt ve Cachia, s. 62.

¹¹⁸ Watt ve Cachia, s. 54-57.

¹¹⁹ Üveys, s. 27-30; Ergüven, s. 146, 151-152.

¹²⁰ Ergüven, s. 151.

2. ÖMER b. HAFSÛN İSYANI (878-928)

2.1. İsyanın Sebepleri

İspanya'nın fethinden sonra Müslümanların Endülüs'te tesis ettiği idarî düzen henüz bir asır bile geçmeden IX. yüzyıl boyunca iç kargaşa ve isyanlarla sarsılmaya başlamıştır. Valiler döneminde başlayan bu süreç daha sonra da devam etmiştir. Ancak, konumuzla ilgili isyanlar; kaynaklarda “el-fitnetü'l-ülâ” (ilk fitne) veya “el-fitnetü'l-kübrâ” (büyük fitne)¹²¹ olarak isimlendirilen dönem, 852 tarihinden III. Abdurrahman'ın iktidara geldiği 912'ye kadar yaklaşık 60 yıl sürdüğü bilinmektedir.¹²² Bu kargaşa ve isyanlar Kuzey, Orta ve Güney Endülüs'te merkezî idareyi zora sokmuştur.¹²³

Çalışmamızın konusu olan İbn Hafsûn İsyanı da coğrafi olarak Güney Endülüs'te cereyan etmiştir. Fitne dönemi olarak nitelenmeye sebep olan ayaklanmalar ilk önce Tuleytula'da başlamış, ardından başkent Kurtuba dışındaki diğer Endülüs coğrafyasına yayılarak devletin siyasi otoritesini sarsacak düzeye varmıştır. Endülüs Emevî idarecileri, karşılaştıkları bu kriz dönemlerinde idareye vergi ödemeyi kabul etmeyen ve bağımsızlık iddiasında bulunan birden fazla etnik, dinî ve siyasi grupla mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bu olaylar zincirinde devlet, iktisadî ve emniyet açısından yıpranmış, çoklu etnik ve dinî unsurlardan müteşekkil toplumun kaynaşması sekteye uğramıştır. Hristiyan güçler de bu olumsuz atmosferin oluşmasında ellerinden geleni yapmış, çıkan isyanları fırsat bilerek saldırıya geçmekten geri durmamışlardır.¹²⁴ Bu noktada, İbn Hafsûn da Müvelledûn zümresinden olduğu için, Arap-Müvelledûn anlaşmazlığını ve Müvelledûnu isyana sevk eden sebepleri öncelikle ele almak doğru olacaktır.

¹²¹ İslâm tarihçileri tarafından “Birinci Fitne Dönemi” olarak adlandırılmıştır (Bkz: Özdemir, *Batı Emevîleri (Endülüs)*, ‘İslâm Tarihi’, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., İstanbul, 2012, s. 407; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 48.

¹²² Abdülmecîd Na'naî, *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1986, s. 253; Özdemir, *Batı Emevîleri*, s. 407; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 48.

¹²³ İbnu'l Esîr, VI, s. 356; İbn Hâkan, s. 39.

¹²⁴ b.a: Altundağ ve Aydın, s. 286-311.

2.1.1. Arap-Müvelledûn Anlaşmazlığı

İspanya'nın fethinden sonra Müslümanlar çoğunlukla yarımada'nın doğu ve güney bölgelerine yerleşmiştir. Bu iskân, İslâmlaşmanın bu bölgelerde yoğunlaşmasını kaçınılmaz kılmıştır. Müvelled diye nitelendirilen yarımada'nın yerlileri, Arap Müslümanların sosyo-kültürel yaşamlarından etkilenmiş ve İslâm'ı kabul etmiştir. Sayıları gün geçtikçe artan Müvelledler ile Arap Müslümanlar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkların nedeni genel olarak Arap asabiyetinden, Müvelledûnun kendilerinden ve Müsta'riblerin (gayri müslimler/ehl-i zimme) fitne ve kışkırtmalarından kaynaklanmıştır. Elbette burada Müsta'riblerden kasıt Endülüs Hristiyanlarıdır.¹²⁵

Endülüs tarihçisi İbn Hayyân, Müvelledûn ile Araplar arasındaki anlaşmazlığı şöyle tasvir etmiştir:

*"...Gittikçe insanlar fitneye meyletti. Fitnenin yayıldığı zaman da Araplarla Müvelledûn ve Acem (Müvelledûndan geriye kalan Arap olmayanlar) arasındaki hadiseler giderek fenalaştı; her kesim asabiyete sarıldı ve gruplaşmalar oluştu. Böylelikle cahiliyeye geri dönerek karşılıklı birbirlerinin kanlarını döktüler."*¹²⁶

Araplar ve Müvelledûn arasındaki söz konusu anlaşmazlığın fitilini asabiyet düşüncesi temelinde cereyan eden fiil ve konuşmaların ateşlediğini İbn Hafsûn gibi isyancı liderlerin konuşmaları da doğrulamaktadır.¹²⁷ İbn Hafsûn'un, gittiği her yerde Arapların olumsuz söz ve fiillerini gündemine alması ve Müvelledûnu Arap düşmanlığı üzerinden motive etmesi isyanın büyümesinde önemli rol oynamıştır.

Arap-Müvelledûn anlaşmazlıklarının sebeplerini ve içeriğini İbn Hafsûn İsyanı'nın sebepleri kısmında detaylı olarak ele alacağımız için burada genel bir izahâtla yetindik. Şu var ki, buna bir başlık açmamızın nedeni, Müvelledûn isyanlarının sadece İbn Hafsûn İsyanı'ndan ibaret olmadığını belirtmek ve çalışma konumuz olan bu isyanın, söz konusu isyanların en önemlisi olduğunu ifade içindir. Zira bilinen ilk Müvelledûn hareketi 796 tarihinde I. Hakem'in tahta geçmesiyle

¹²⁵ Ergüven, s. 151; Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

¹²⁶ İbn Hayyân, III, s. 51.

¹²⁷ İbn İzârî, II, s. 114.

başlamış, fitne döneminin başlangıcı olan II. Abdurrahman döneminin sonuna (852) kadar sürmüştür. Bu iki emirin dönemi de I. Abdurrahman'la başlayan kuruluş döneminin devamıdır.¹²⁸ Bu ayaklanmalar merkezî idarenin Arap asabiyetinden kaynaklı politikası ve Müvelledûnun kendisinden kaynaklanmıştır. Müvelledûnu isyana sevk eden genel sebepler, aynı zamanda İbn Hafsûn İsyanı'nda da hazırlayıcı ve tetikleyici olmuştur.

Müvelledûnu ayaklanmaya sevk eden sebepleri anlayabilmek için öncelikle Müvelledûnun ihtida konusunu anlamak gerekmektedir. Ancak Müvelledûnun ihtida konusu da isyan etmesindeki sebepler kadar karmaşıktır. Zira bu konuyla ilgili kaynaklardaki bilgiler birbirine tezat yargılar barındırmaktadır. Bunun sebebi de İslâm tarihi kaynaklarında ve Batılı kaynaklarda farklı sebeplerin zikredilmesidir. Her iki tarafın kaynaklarından istifade edip bir çıkarım yapan bazı akademik çalışmalarda, Müvelledûnun ihtida etmesinin temelinde Müslümanlardan etkilenmiş olmalarına vurgu yapılır ve diğer bir kısmında ise idarenin baskı ve zimmî politikasının sonucu olarak sosyo-ekonomik sebep ön plana çıkarılmıştır.¹²⁹

Endülüs'ün hem valilik hem de emirlik döneminin ilk iki emiri döneminde, kaynaklarda Müvelledûndan pek bahsedilmemektedir. Emir Hakem'in 796 yılında tahta geçmesiyle birlikte Müvelledûn isminin birçok siyasi olayda geçmeye başladığı görülmüştür. Kimi araştırmacılar, bu durumu Kayslılar ve Yemenliler vakasında olduğu gibi fatihlerin kendi aralarında cereyan eden mücadelelere bağlamışlardır.¹³⁰ Bu hadisede, Müvelledûnun Kayslıları desteklemesiyle Yemenliler ağır bir yenilgiye uğramışlardır. Zaten 796 yılına kadar Müvelledûnun müdâhil olduğu tek siyasi hadisenin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, fatihler kendi aralarında rekabet halinde iken Müvelledler ve Müsta'ribler, Arapların dâhili problemlerle yıpranmalarını beklemiştir. Bu konuda Müvelledûn ve Müsta'ribûn arasında da gösterdikleri olumsuz çaba itibariyle bir fark yoktur denilmektedir. Ancak Şam'daki

¹²⁸ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 132.

¹²⁹ Bu konuyla ilgili bkz.: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 75-83.

¹³⁰ Özdemir, *Batı Evîlmei*, s. 404; Watt ve Cachia, s. 31-32-36; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 43-44.

Emevî Devleti'nin yıkılması üzerine I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçerek burada emirlik devrini başlatmasıyla bu umutlarının suya düştüğü anlaşılmaktadır.¹³¹

I. Abdurrahman, Endülüs'ü içinde bulunduğu kargaşadan çıkararak sosyo-ekonomik ve sosyo-politik açıdan bağımsız bir devlet hüviyetine kavuşturmuştur.¹³² O, bir taraftan gerçekleştirdiği idarî uygulamalarla zimmî halkı kontrol altına almış, diğer taraftan üzerlerine yüklemiş olduğu ağır vergilerle hem devletin hazinesini sağlamlaştırmış hem de onların ihtida etmesini amaçlamıştır.¹³³ Ondan sonra gelen oğlu Hişam da babasının bu politikasını takip etmiş ve Malikî âlimlerden bir fukâhâ komisyonu oluşturarak Malikî Mezhebi'ni Endülüs'te resmî mezhep yapmıştır.¹³⁴ İslâmlaşmanın bu dönemde hız kazanmasının temelinde bu sıkı politika ve ağır ekonomik baskılar yatmaktadır. Ağır vergilerden kurtulmak veya bulunduğu sosyo-ekonomik konumunu yitirmemek adına zimmîlerden ihtida eden halk, zaman içerisinde güçlenerek devletin yıkılması ve Arapların Endülüs'ten çıkartılıp atılması için çaba harcayarak fırsat kollamıştır. Elbette bu konuda halkın tavrının bir bütün olarak aynı olduğu söylenemez. Örneğin, daha önce Hristiyanların ağır baskı ve zorbalıklarından muzdarip olan Yahudiler ile muharref Hristiyanlığın çok karmaşık ve çelişik yapısına karşın İslâmiyet'in sade ve duruluğunu benimseyerek ihtida eden Hristiyanlar, yukarıdaki tespitten müstesnadırlar. Üstelik fetihten önce köle olanlar ile toplumun alt tabakasından ihtida edenler için eskiye nazaran her durum daha iyi olmuştur.¹³⁵

Endülüs emirlerinin, idareyi güçlendirmek ve de İslâm'ı yaymak için uygulamaya koydukları bu sıkı politikalar kısa vadede olumlu sonuçlar vermiş olsa da hesaba katmadıkları bir husus olduğu aşikârdır. O husus da “yerli halktan bir kısmının sırf menfaatleri için Müslüman olmaları” durumudur. Onlar eski dindaşlarıyla alakalarını koparmamış ve Arapların Endülüs'ten koparılıp atılması gerektiği düşüncesini unutmamıştır. Üstelik Arapların, cahiliyeden gelen asabiyetle

¹³¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 134-137.

¹³² Özdemir, *Batı Emevîleri*, s. 404; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 44.

¹³³ Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, I, 147-150.

¹³⁴ C. E. Adıgüzel, "Endülüs Emevî Devleti'nde Şehir İdaresi", s. 493.

¹³⁵ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 134-140.

onları küçük görmesi¹³⁶ ve de eski dindaşlarının bu durumu sürekli gündeme getirip yüzlerine vurarak körüklemesi de Müvelledûnda Arap düşmanlığı düşüncesini zinde tutmuştur.¹³⁷ Nitekim çoğunlukla psiko-sosyal baskı ve kötü idare ile karşılaşan Müvelledûn, Emir Hişam'ın (788-796) ölümü üzerine oğlu Hakem (796-822) ile amcaları arasında çıkan taht kavgalarını fırsat bilip Araplara, dolayısıyla idareye karşı harekete geçmişlerdir.¹³⁸

Şüphesiz Arap-Müvelledûn anlaşmazlığını, bu anlaşmazlıktan kaynaklanan ayaklanmaları ve bu ayaklanmaların bastırılma usul ve yöntemlerini yeterince anlayabilmek için, her bir ayaklanmayı detaylı bir şekilde incelemek gerekmektedir. Zira her ne kadar genel anlamda sebepler çerçevesinde benzerlikler arz etseler de, her biri kendi içerisinde çeşitli farklılıklar barındırmaktadır. Büyük Fitne¹³⁹ döneminden önce cereyan eden Tuleytula ayaklanması¹⁴⁰ bize bu hususta bazı ipuçları vermektedir. İbn Hafsûn İsyanı'ndaki sosyo-politik sebeplerin anlaşılması hususunda rehberlik edecektir. Zira bu ayaklanma ve bastırılma şekli zaten daha önce ötekileştirilen ve tabir yerindeyse üvey evlat muamelesi gören Müvelledûnun, nasıl adım adım Arap düşmanlığına hazırlandığının parametrelerini barındırmaktadır.

Tuleytula, fetihten önceki dönemde Vizigotların idare merkezi olması hasebiyle her zaman önem arz eden bir şehir olmuştur. Fetihden sonra da Müvelledûn ile eski dindaşları olan Müsta'reb nüfusun iç içe yaşamaya devam etmesi, sosyo-kültürel açıdan çalışma konumuza girmektedir. Zira eski dindaşlarıyla iç içe yaşayan Müvelledûndan; dinî, duygusal ve kültürel olarak topyekün bir kopma yaşamaları beklenemez. Bu da ayaklanmalarda birbirlerini destekleyebilecekleri anlamına gelmektedir.¹⁴¹ Nitekim daha sonraki sayfalarda göreceğimiz üzere İbn Hafsûn'un, etnik ve kültürel duyguları galeyana getirmek için sarf ettiği sözlerle Müvelled halktan destek toplaması da bu tezimizi kanıtlar mahiyettedir.¹⁴² Tuleytula'da daha

¹³⁶ İbn Hayyân, III, s. 85-86; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 119.

¹³⁷ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 268.

¹³⁸ Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

¹³⁹ Na'naî, s. 253; b.a: Altundağ ve Aydın, s. 286-311.

¹⁴⁰ Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", *İstem*, S. 32, 2018, s. 199-217; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 145-159; Özdemir, "Tuleytula", *DİA*, XXXXI, 363-368.

¹⁴¹ İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1980, s. 223; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 146.

¹⁴² İbn İzârî, II, s. 114.

önce kayda değer bir olay yaşanmamış; ancak iktidarın Hakem'e (796-822) geçmesiyle birlikte diğer yerlerde olduğu gibi burada da durum tersine dönmüştür. Birincisi 797'de, diğeri de 806'da olmak üzere Müvelled nüfus iki kez Tuleytula'da ayaklanmıştır. Hakem'den hemen sonra II. Abdurrahman döneminde de bunları üçüncü bir ayaklanma izlemiştir.¹⁴³

İbnü'l-Kütiyye, Tuleytulalı Müvelledûn ayaklanmalarından şöyle bahsetmiştir: *“Endülüs tebaasından hiçbirisi isyan ve azgınlıkta Tuleytulalılara denk düşemez! Onlar başlarına atanan valileri küçümsemişlerdir...”*¹⁴⁴

Nüveyrî de: *“Tuleytulalılar valilerine gerekli itaati göstermediler. Onları yerlerinden etmeye yeltendiler. Zenginliklerine, şehirlerini çepeçevre saran surların sağlam ve sarp olmasına güvenerek ayaklandılar”*¹⁴⁵ demiştir.

Hem İbnü'l-Kütiyye hem de Nüveyrî, devamla Tuleytulalıların tayin edilen valilerden şikayetçi olduklarını söylemektedirler. Ancak neden valileri beğenmeyip şikâyet ettiklerinden(?) bahsedilmemektedir. Fakat yine de bazı yazışma ve konuşmalar, bu konuda ipuçları barındırmaktadır.¹⁴⁶ I. Hakem'in Tuleytulalılara gönderdiği bir mektupta:

*“Hoşnut olmanız için size falan kişiyi vali olarak uygun gördüm. Sizin için onu seçmem, sizden biri olması ve yöneticiliğinden memnun kalacağınızdan ötürüdür. Hakkınızda müspet düşüncelere sahip olduğumu bilirsiniz diye eski kötü idarecilerden sizi kurtardım”*¹⁴⁷ denilmiştir.

Bu mektupta iki önemli nokta olduğu görülüyor. Birincisi, atanmış olan valilerin kötü idareciliği; ikincisi ise, bu kötü valilerin Araplardan olduğu ve yeni atanan valinin ise -Tuleytulalıların da istediği- Müvelledûndan olacağı hususudur. Emir Hakem'in, sizden biri diye nitelediği valinin, Müvelledûndan Amrûs olduğu

¹⁴³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 145-159.

¹⁴⁴ İbnü'l-Kütiyye, s. 64-65.

¹⁴⁵ Ahmed b. Abdilvehhâb, *Tarihu'l-mağribi'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît*, thk. M. Ebu Dayf, ed-Daru'l-Beydâ, 1985, s. 84.

¹⁴⁶ İbnü'l Esîr, V, s. 100, 124.

¹⁴⁷ Nüveyrî, s. 85.

bilinmektedir.¹⁴⁸ Burada, “halkın niçin Arap valilerden memnun kalmadığı” sorusu önemlidir.

Endülüs’te Arap bir valinin ataması yapılıncaya “Hasem” diye adlandırılan bir bölük asker de onunla beraber atandığı yere gönderilirdi. Görevleri, idarecileri korumak, işlerini kolaylaştırmak ve onlara karşı çıkabilecek ayaklanmaları önlemek olan bu askerler, askerî bir meskende değil, halkın evlerinde kalırlardı. Bu durum zamanla halkla aralarında sürtüşmelere sebep oluyordu.¹⁴⁹ Nitekim Hakem tarafından Tuleytula halkına idareci olarak atanan Amrûs’un halka hitaben sarf ettiği şu sözleri bu durumu açıklamaktadır: “Sizlerle emirin adamları arasında çıkmış olan anlaşmazlığın/kargaşanın asıl nedeni; onların, siz, çocuklarınız ve kadınlarınızla iç içe yaşamalarıdır.”¹⁵⁰ Buna göre atanan valiler Müvelledûnun içinden seçilecek olsa zaten böyle bir durum yaşanmayacaktı.

Sorumuza cevap teşkil edecek bir diğer tespit de, halkın kendilerinden bir vali istemelerinin Tuleytula’daki nüfus yapısıyla ilgili olabileceği durumudur. Vizigotlar döneminde Tuleytula idare merkezî olduğu için orada çok sayıda aristokrat ve yüksek kademeli imtiyazlı aile bulunuyordu ve fetihden sonra bunların büyük bir bölümü Müslüman olmuştu.¹⁵¹ Bu sınıfın, kendilerinin idarecilikte daha evlâ ve hak sahibi olduklarını düşünmeleri, Arap valileri kabullenmemelerinde etkili olmuş olabilir. İbnü’l-Kütüyye’nin “valileri küçümsüyorlardı”¹⁵² sözü de bu duruma işaret eder niteliktedir.

Tuleytula’daki bazı fakih ve şairler de Kurtuba’da olduğu gibi Tuleytula’daki isyan hadiselerinde de Emevî yöneticilerine muhalefet etmiştir.¹⁵³ Bilhassa fukahânın, I. Hakem’den önceki emirler dönemindeki itibarlı toplumsal statülerinin bu dönemde düştüğü göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu ihtimali güçlendirmektedir.

¹⁴⁸ Nüveyrî, s. 85; Özdemir, *Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 149.

¹⁴⁹ Özdemir, *Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 149-150.

¹⁵⁰ Nüveyrî, s. 85.

¹⁵¹ Özdemir, *Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 150.

¹⁵² İbnü’l-Kütüyye, s. 64-65.

¹⁵³ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule’l-Mağrib* (I-II), thk. ve tlk. Ş. Dayf, 4. Baskı, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire, 2009, II, s. 22-24; İbnü’l-Kütüyye, s. 65; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, II, s. 354.

Tuleytula'daki isyan olaylarına Müsta'rib nüfusun karışıp karışmadığı konusu net değildir. Tartışmalı olan bu konuda, ulaşabildiğimiz kaynaklarda açıklayıcı verilere ulaşılmış değildir. Kısaca belirtmeliyiz ki, bu konuda olumlu veya olumsuz kesin bir isnad bulunmamaktadır. Fakat olduğunu varsayanlar sadece asabiyye üzerinden psiko-sosyal davranış nedenlerinden hareketle bir çıkarımda bulunmaktadırlar. Müsta'rib nüfus ile Müvelledûnun iç içe yaşamış olmaları ve Arapların, asabiyetten kaynaklı duygularla Mevâlîye karşı olan davranışlarını Müvelledûn'a karşı da göstermiş olduğu hesaba katıldığında bunun mümkün olabileceği çıkarımında bulunulabilir. Ancak dediğimiz gibi, I. Hakem döneminde ayaklanmalarda Müsta'rib nüfustan herhangi bir isim kayıtlarda mevcut olmadığından, net bir yargıda bulunmak tarihî verilere göre mümkün görünmemektedir. Nitekim Mehmet Özdemir de doktora tezinde bu konuyu ele almış ve tarihî verilerden hareketle bunu dillendirmek için yeterli veri olmadığı çıkarımında bulunmuştur.¹⁵⁴ Müsta'riblerin, olaylara karışmasından ziyade Müvelledûnu kışkırtmış ve yönlendirmiş olmaları mümkündür ki; şairlerinin hicivlerinde bu durum mevcuttur.¹⁵⁵ Bu da genellikle dil ve kültürel konularla alakalı olmuştur.¹⁵⁶

Tuleytula olaylarını Arap milliyetçiliğine karşın, İspanyol milliyetçiliğiyle izah edenler de olmuştur; ancak onlar bu düşünceyi ileri sürerek anakronizme¹⁵⁷ düşmüşlerdir.¹⁵⁸ Yani bu durum tarihî kronolojiye aykırı düşmektedir. Zira “İspanyol milliyetçiliği” X. Asır olayları için düşünilemeyecek kadar yeni bir kavramdır.¹⁵⁹

Tuleytulalıları isyana sevk eden etkenlerden biri de buranın coğrafi açıdan çok korunaklı olmasıdır. Dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korunaklı yapısından

¹⁵⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 145-159.

¹⁵⁵ İbn İzârî, II, s. 69; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 97.

¹⁵⁶ Bkz.: İbnü'l-Kütiyye, s. 85; İbn Saîd, II, s. 23-24; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, s. 354.

¹⁵⁷ Tarihte vuku bulmuş olayların kronolojik olarak karıştırılması anlamında kullanılan Fransızca kökenli bir kavram. Bkz.: İbrahim Hakkı Öztürk, “Tarih Öğretiminde Anakronizm Sorunu: Sosyal Bilgiler ve Tarih Ders Kitaplarındaki Kurgusal Metinler Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2011, 2(1), s. 37-58.

¹⁵⁸ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 151-152.

¹⁵⁹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 151-152.

dolayı, emirlik orduları hiçbir zaman direk Tuleytula'nın içine girememişlerdir.¹⁶⁰ Bu konu ilerde coğrafyanın isyanlara etkisi başlığı altında ele alınacaktır.

Bütün bu sebepler dairesinde Tuleytula halkı, merkezî idare tarafından tayin edilen valiye itaat etmemiş ve kendi içlerinden Ubeyde b. Humeyd adında birine bağlı kalacakları noktasında birleşmişlerdir.¹⁶¹ Böyle bir kargaşa atmosferinde ilim ehlerinden ve aynı zamanda bir şair olan Girbib, şiirleriyle halka cesaret vererek onları galeyana getirmiştir.¹⁶² Bu isyan karşısında Emir Hakem, isyanı bastırmak işini kendisi de Müvelledûndan olan Amrûs b. Yusuf'a vermiştir.¹⁶³ Amrûs, Tuleytula'yı zorla ele geçirmenin mümkün olmadığını bildiği için hile yoluna başvurarak ayaklananlar arasına ihtilaf sokmuş ve bunun sonucunda hiç savaşmadan ayaklanmayı bastırmayı başarmıştır.¹⁶⁴

Tuleytulalılar, bundan sonra başka vilayetlerde çıkan karışıklıkları fırsat bilerek tekrar ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmayı bastırmak için de Amrûs valilikle taltif edilerek görevlendirilmiştir. Daha önceki ayaklanmayı hile yoluyla Müvelledûndan bir grubu ve de Berberîleri birbirine kırdırarak bastırmayı başaran Amrûs, Tuleytulalılarının nezdinde suçlu gibi muamele görmemiştir. Zira onlar, önceki ayaklanmayı bastıranların failleri olarak kendi aralarındaki ihaneti ve Berberîleri görüyorlardı.

Amrûs, hile ve oyunlarla Tuleytula'ya girmiş ve halkın güvenini kazanmıştır. Kendisinin de bir Müvelled olması işini kolaylaştırmıştır. Emir Hakem'le önceden yapmış oldukları bir plan çerçevesinde Tuleytula'daki ayaklanmaya öncülük eden ve edebilecek olan Müvelled liderleri düzenledikleri bir ziyafette kılıçtan geçirmiştir. Şöyle ki; saraya çağrılan davetliler, geriden gelenler haberdar olamasınlar diye birer birer davullar eşliğinde bir kapıdan içeri alınıp başka bir kapıdan dışarı çıkarılmak suretiyle boyunları vurulmuş ve önceden hazırlanmış bir çukura atılmışlardır.¹⁶⁵ Bu

¹⁶⁰ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber fî divani'l-mübtedei ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber* (I-XIV), Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1999, VII, s. 275-276; Nüveyrî, s. 84.

¹⁶¹ İbn İzârî, II, s. 69.

¹⁶² İbn Saîd, II, s. 23-24; İbnü'l-Kütüyye, s. 64-65, 85; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, s. 354.

¹⁶³ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 275.

¹⁶⁴ İbn İzârî, II, 69; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 153.

¹⁶⁵ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 275-276.

şekilde öldürülenlerin sayısı yaklaşık olarak 5300 kişidir.¹⁶⁶ Bunların 700'ü Tuleytula eşrafındandır.¹⁶⁷ Öldürülenler bir çukura atılması nedeniyle bu hadiseye hendek/çukur olayı anlamında “Vak‘atü'l-hufra” denilmiştir.¹⁶⁸ Bu hadise bile I. Hakem'in ne kadar sert mizaçlı olduğunu gösterir. Bu nedenle İbn Hazm ve İbn Hayyân ondan bahsederken, onu kan dökücü olarak nitelemişlerdir.¹⁶⁹ Ancak bu yaklaşımların aksine, Hakem'i son derece adil, hakkaniyetli ve tebaasına karşı faziletli biri olarak tavsif eden rivâyetler de vardır.¹⁷⁰

İbn Hafsûn İsyanı'nın çıkış sebeplerini anlayabilmek için yukarıda kısaca ele almış olduğumuz Tuleytula ayaklanması, bizlere Müvelledûn-Arap düşmanlığına dair tohumların nasıl atıldığına bir göstergesi olmuştur. Konumuz çerçevesinde önem arz eden bir diğer husus da Müvelledûn isyanlarının yüzeysel bir kronolojisinin bilinmesidir. Bu, okuyucunun zihninde İbn Hafsûn İsyanı'nı kronolojik bir şablona yerleştirmesi açısından önem arz etmektedir.

Fitne Dönemi'nden önceki Müvelledûn hareketleri; sırasıyla orta Endülüs denilebilecek *Kurtuba olaylarında Müvelledûn, Tuleytula olayları ve Yukarı Sınır bölgesinde ayaklanmalar* şeklinde cereyan etmiştir. Yukarı Sınır bölgesindeki ayaklanmalar da *Behlül b. Merzûk ayaklanması ve Benû Kasî'nin ilk siyasi faaliyetleri* diye iki kısım olarak değerlendirilmiştir.¹⁷¹

Fitne Dönemi'ndeki Müvelledûn hareketleri ise sırasıyla *Tuleytula'da yeni ayaklanmalar, Yukarı Sınır Bölgesi'nde Benû Kasî hâkimiyeti, Aşağı Sınır Bölgesi'nde Benû Mervan hareketi ve Güney Endülüs'te ayaklanmalar* şeklinde tezahür etmiştir.¹⁷² Çalışma konumuz olan İbn Hafsûn İsyanı ise Güney Endülüs'te cereyan etmiştir. Bundan başka, *İlbire'de Arap-Müvelledûn çatışması ve İşbîliye'de Arap-Müvelledûn çatışması* diye iki isyan daha Güney Endülüs'te çıkmıştır.¹⁷³

¹⁶⁶ İbnü'l-Kütüyye, s. 67.

¹⁶⁷ İbn İzârî, II, 70.

¹⁶⁸ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, s. 320; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 156-157.

¹⁶⁹ Abdulvâhîd Marrakuşî, *el-Mu'cib fî telhîs-i ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed S. el-Aryân-Muhammed el-Arabî, ed-Dâru'l-Beydâ, 1978, s. 45; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, s. 320.

¹⁷⁰ İbn İzârî, II, s. 78-79; İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 277.

¹⁷¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, İçindekiler.

¹⁷² Altundağ ve Aydınli, s. 295-298.

¹⁷³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, İçindekiler.

Çalışma konumuz olan İbn Hafsûn İsyanı'nın hem coğrafi olarak hem de Müvelled ayaklanmaları arasındaki kronolojik yerini şöyle gösterebiliriz:

❖ **Fitne Dönemi Öncesi Müvelledûn Ayaklanmaları**

- Kurtuba Olayları¹⁷⁴
- Tuleytula Olayları¹⁷⁵
- Yukarı Sınır Bölgesinde Ayaklanmalar
- Behlül b. Mersûk Ayaklanması
- Benû Kasî'nin İlk Siyasi Faaliyetleri

❖ **Fitne Dönemi Müvelledûn Ayaklanmaları**

- Tuleytula'da Yeni Ayaklanmalar
- Yukarı Sınır Bölgesinde Benû Kasî Ayaklanması
- Aşağı Sınır Bölgesinde Benû Mervan Ayaklanması
- Güney Endülüs'te Ayaklanmalar
- *İbn Hafsûn İsyanı (878...)¹⁷⁶
- İlbire'de Arap-Müvelledûn Çatışması
- İşbiliye'de Arap-Müvelledûn Çatışması

❖ **Müvelledûn Ayaklanmalarına Son Verilmesi**

- III. Abdurrahman'ın Ayaklanmalara Karşı Aldığı Tedbirler
- III. Abdurrahman'ın Müvelledûn Ayaklanmalarına Son Vermesi
- *İbn Hafsûn İsyanı'nın Sonu (928)¹⁷⁷
- Benû Kasî Ayaklanmasının Sonu
- Benû Mervân Ayaklanmasının Sonu
- Tuleytula'nın İtaat Altına Alınması
- Toplumsal Bir Zümre Olarak Müvelledûnun Erimesi¹⁷⁸

Yukarıda verdiğimiz ayaklanmalar, süreklilik arz etmemiş olup daha önce de belirttiğimiz üzere devlet idaresinin iyi yönetilmediği dönemlerde ayaklanmalar çıkmış ama sağlıklı bir idarî politikanın izlendiği dönemlerde ise ayaklanmalar

¹⁷⁴ İbn İzârî, II, 9-11.

¹⁷⁵ İbn İzârî, II, 12.

¹⁷⁶ İbn İzârî, II, 131-133; İbnü'l-Kütüyye, 103-118.

¹⁷⁷ İbn İzârî, II, s. 171; İbn Hayyân, V, s. 138.

¹⁷⁸ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, İçindekiler.

yatışmıştır. Şunu da belirtmeliyiz ki, yukarıdaki sıralama Müvelled ayaklanmaları içindir. Zira aynı zaman dilimlerinde birden fazla yerde farklı gerekçe ve isimlerle ayaklanmalar olmuştur. Bu kronolojik sıralama, Endülüs'te Müvelled isyanlarının etkileşimini ve sebep-sonuç ilişkilerini anlamamız açısından önem arz etmektedir. Yine askerî yöntemler dışındaki diğer bütün yöntemlerle isyanını sürdürdüğü için sıralamada İbn Hafsûn'un aktif olarak isyan etmediği yıllar da isyan sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

2.1.2. İsyanın Siyasi Sebepleri

İbn Hafsûn İsyanı siyasi açıdan ele alındığında, temelde Endülüs'ün toplum yapısındaki Arap, Berberî, Müvelled, Müsta'reb ve Mevâlî gibi etnik ve dinî çeşitlilikten ve bu çeşitliliği yöneten merkezî idarenin Arap asabiyeti eksenli politikalarının sonucunda çıkmış olduğu¹⁷⁹ sonucuna varılır. Bu isyanın siyasi sebeplerini, iç siyasi sebepler ve dış siyasi sebepler diye iki başlıkta ele almak mümkündür.

2.1.2.1. İç Siyasi Sebepler

Endülüs'te çıkmış ayaklanmaları idarî tasarruflardan bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Zira daha önce de belirtildiği üzere bu isyanlar, zaten devletin bir iç politikasının sonucu olarak zuhur etmiştir. Burada, merkezî idarenin iç politikasının etkileşiminde başka sebeplerin olup olmadığını ortaya koymak gerekmektedir.

İbn Hafsûn İsyanı'nın iç politik sebepleri genel olarak; merkezî idarenin politikaları ve merkezî idarenin atamış olduğu idarecilerin (valiler vs.) uygulamaları üzerinden değerlendirilebilir. Endülüs merkezî idaresindeki emirlerin iktidara gelmek için kendi içinde giriştikleri mücadeleler¹⁸⁰ ve herbir emirin döneminde yaptığı uygulama, aynı zamanda Müvelledünun iç politikadaki konumu için de belirleyici unsur olmuştur. Elbette ki, merkezî idareyi elinde bulunduran aile bireylerinin kendi

¹⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Ugan), I, 380-388, 417-418; Watt ve Cachia, s. 93; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 32-39.

¹⁸⁰ Bkz.: İbnü'l-Esir, V, s. 281; Reinhart Dozy, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, çev: Heyet, İstanbul, 1987, IV, s. 93; Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarihi*, Ankara, 2013, s. 64-65; Tuğba Gül, "Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde (711-756) İktidar Mücadeleleri", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 5, 2019, (ss. 93-103).

aralarındaki iktidar mücadeleleri mücerret olarak Müvelledûn için bir ayaklanma sebebi görülmeyebilir. Ancak gerek merkezî yönetim idarecilerinin Müvelledûna yönelik politikaları ve gerekse bu politikaları takip eden Arapların Müvelledûna karşı muameleleri önemli bir ayaklanma nedeni olarak ortaya çıkmıştır. Zira merkezî idarede emirlerin değişmesi aşamasında ve sonrasında gerek iktidarda oluşan boşluk gerekse Müvelledûna yönelik alınan olumsuz politik kararlar, Müvelledûnu ayaklanmaya sürüklemiştir. Başka bir ifadeyle; merkezî idarede her emir değişiminde oluşan sıkıntı, zaten durumlarından memnun olmayan Müvelledûn cephesinde bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve ayaklanma niyeti taşıyan Müvelled liderler tarafından teşvik edilen halk ayaklanmaya kalkışmıştır. Nitekim İbn Hafsûn ayaklanması da benzer bir süreçten sonra başlamıştır.¹⁸¹

Çalışmamızın ilk bölümünde değinmiş olduğumuz üzere İbn Hafsûn ayaklanmasının başlangıç zamanı, Emir I. Muhammed döneminin son on beş yılına denk düşmektedir (871-886). Yine belirtildiği üzere I. Muhammed, babası II. Abdurrahman'dan sonra üstlendiği idarenin ilk yıllarında başarılı bir yönetim sergilemiş ama son on beş yılında idareyi genç ve tecrübesiz kimselere bıraktığından iç düzen bozulmuş ve birçok ayaklanma çıkmıştır. İbn Hafsûn ayaklanması da bu döneme denk düşen 878 senesinde başlamıştır.¹⁸² İdaredeki bu kötü gidişat ve iç politikadaki başarısızlık, sonraki emirler Münzîr ve Abdullah dönemlerinde gittikçe artmıştır. Özellikle, Emir Abdullah döneminde çıkan ayaklanmalar Müvelledûn'la sınırlı kalmamış, Arap ve Berberîlerin de çoğunlukta oldukları bölgelerde de baş göstermiştir.¹⁸³ Öyle ki, bu isyanlar sebebiyle Kurtaba merkezî yönetiminin, Kurtaba dışında hâkimiyeti kalmamıştır.¹⁸⁴ Bir Müvelled ayaklanma olan İbn Hafsûn İsyanı'na sebep olan iç politik unsurlar ile diğer Müvelled ayaklanmalara sebep olan merkezî yönetim politikaları, genel olarak aynı olduğundan ve daha önce "Müvelledûnu ayaklanmaya sevk eden sebepler" başlığı altında zikredildiği için

¹⁸¹ Na'naî, s. 253; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 145-159; Özdemir, "Tuleytula", *DİA*; Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", s. 199-217; b.a. Altundağ ve Aydın, (ss. 286-311).

¹⁸² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 239; Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

¹⁸³ İbn Hayyân, II, s. 343-363; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 22; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 47.

¹⁸⁴ İbn Hazm, *Resâ'il*, II, s. 193; İbnü'l-Esîr, VI, s. 343; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 244.

burada sadece bu kadarıyla iktifa etmekle yetineceğiz. Zira ele aldığımız bu sebeplerin birbirini tetikleyen ve birbiriyle yakından bağlantılı olması nedeniyle birçok yerde aynı sebeplerden bahsetmek suretiyle tekrara düşmekten imtina ediyoruz.

2.1.2.2. Dış Siyasi Sebepler

İbn Hafsûn, uzun yıllar süren bu ayaklanmayı başlattıktan sonra Endülüs Emevî Devleti'ni ele geçirmek için dış destek arayışlarına girmiştir. Gerek İbn Hafsûn İsyanı'nda gerekse diğer Müvelled ayaklanmalarda -isyanlar başladıktan sonraki aşamalarda- süreç içerisinde dış temasların olduğu¹⁸⁵ ve bazı Müvelled ayaklanmalarda da dış desteğin sağlandığına dair¹⁸⁶ verilere sahibiz.¹⁸⁷ İbn Hafsûn İsyanı başladıktan sonra İspanya'nın kuzeyindeki Hristiyan krallıklar, Şîî yönetimler ve Abbasiler'e bağlı Ağlebîler'le temas kurularak destek arayışına girilmiştir.¹⁸⁸

İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasında etkili olduğu iddia edilen kişilerden biri de İbn Hafsûn'un ayaklanma başlatmadan hemen önce gittiği Tahert'te kendisini ayaklanmaya teşvik eden yaşlı adamdır.¹⁸⁹ İbn Hafsûn'u isyana teşvik eden bu şahsın, isyanı ne kadar etkilediği tartışma konusudur. Fakat Endülüs dışındaki devletler nezdindeki girişimlerin “isyanın devam etmesinde” etkili olduklarını varsaymak mümkündür. İbn Hafsûn, isyanın çıkmaza girmesi üzerine devamlılığı sağlamak ve destek bulabilmek için Hristiyanlığa geçmiştir. Din değiştirme hadisesinin ardından İbn Hafsûn, ülke içinde Müsta'reb zümrenin desteğini almış, Endülüs İslâm toprakları dışındaki Hristiyan krallıklarla iyi ilişkiler geliştirmiştir. Bu kapsamda o, din değiştirdikten sonra¹⁹⁰ Leon kralı III. Alfonso ile ilişki kurmuştur.¹⁹¹ Fakat bu temasın ardından isyanın desteklenmesine yönelik ne gibi yardımların sağlandığına dair bir bilgiye sahip değiliz.

¹⁸⁵ İbnü'l-Kütüyye, 103.

¹⁸⁶ Örneğin; İbn Hayyân, Aşağı Sınır bölgesinde çıkan Benû Mervân isyanında, İbn Mervân'ın Kuzeydeki Hristiyan krallığına sığınırken topraklarına ilk ayak bastığında Kral Alfonso'nun kendisine hitaben, “İşte ülkemin toprakları ayaklarının altında. Dilediğin yere gidebilirsin. Sen ve kavmin istediğiniz genişlikte topraklara yerleşebilirsiniz. Bu konuda hiçbir engelle karşılaşmayacaksınız.” dediğini kaydetmiştir (bkz: İbn Hayyân, II, s. 383).

¹⁸⁷ İbn Hayyân, II, s. 383; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 230.

¹⁸⁸ Kennedy, s. 94; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 90-106.

¹⁸⁹ İbnü'l-Kütüyye, 103; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 240.

¹⁹⁰ İbn İzârî, II, s. 139.

¹⁹¹ İbn İzârî, II, 142; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 256.

İbn Hafsûn, isyana destek bulmak amacıyla Kuzey Afrika'da yeni kurulmuş olan Şîi Ubeydiler'le temas kurmuştur. İsteddiği desteği elde etmek için, Ubeydiler'e kendi bulunduğu bölgede Şîi propagandası yapmaları için gerekli imkânı vermiş, bunun üzerine Ubeydiler de bunun için iki daî göndermişlerdir. Buna rağmen İbn Hafsûn beklediği desteği Ubeydilerden alamamıştır. Çünkü o sırada Ubeydilerin iç politik konjoktürü İbn Hafsûn'a bu desteği sağlamalarına imkân vermemiştir. İbn Hafsûn bu girişiminde Şîi Ubeydilerin Sünnî Emevîlere karşı olan kin ve düşmanlığını kullanmıştır.¹⁹²

İbn Hafsûn'un diğer bir dış destek beklentisi Abbâsî devletinden olmuştur. O, Abbâsîlerden destek alabilmek için Abbâsîlerin Kuzey Afrika'daki müttefiki olan Ağlebîler hükümdarı İbrahim b. Ahmed el-Ağlebî ile karşılıklı hediyeleşmiştir.¹⁹³ İbn Hafsûn bu girişimiyle Endülüs merkezî yönetimiyle mücadelesinde başarılı olması halinde kendisine bir meşruiyet kazanmayı amaçlamıştır.¹⁹⁴

İbn Hafsûn'un bu dış politik destek arayışlarının tümü, daha önce de ifade edildiği üzere Endülüs merkezî idaresini ele geçirme düşüncesine matuftur. O, bu hedefine ulaşabilmek için atabilecek bütün dış politik adımları atmıştır. Ancak bu dış politik girişimlerinin hiçbiri onun istediği düzeyde bir destekle sonuçlanmamıştır.¹⁹⁵

Ülke dışı sebepler, her ne kadar İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasına neden olmasalar bile, isyanın devamlılığını sağlama konusunda etkili olmuştur. İsyanın etkinliğinin sağlanmasını amaçlayan isyancı liderler, Endülüs Emevîlerinin düşmanlarıyla temasa geçmiştir. Yukarı sınır bölgesinde Benû Kasî lideri konumunda olan Musa b. Musa'nın Frank kralı Carlos el Calvo'yla¹⁹⁶ ve Aşağı sınır bölgesinde Benû Mervan'ın Leon kralı III. Alfonso'yla olan ilişkileri¹⁹⁷ bu temaslara örnek olarak verilebilir. Yine her ne kadar destek açısından sonuçsuz kalsa da, İbn

¹⁹² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 50-53; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 257.

¹⁹³ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 32.

¹⁹⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 254.

¹⁹⁵ İbn Hazm, *Nukatu'l-Arûs fî tevârîhi'l-Hulefâ*, thk. Ş. Dayf, Mecelletu'l-Külliyeti'l-Adâb, 13, 1951, s. 75; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 254-256.

¹⁹⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 207.

¹⁹⁷ İbn Hayyân, II, 350; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 222.

Hafsûn'ün Kuzey Afrika'daki Şîf Ubeydîler ve Abbasîlere bağlı olan Ağlebîlerden destek istemesi de¹⁹⁸ yukarıda bahsi geçen bağlantıyı doğrulamaktadır.

2.1.3. Yöneticilerden Kaynaklanan Sebepler

Daha önce Müvelled ayaklanmalarının Emir Muhammed'in (I. Muhammed) son yıllarında başladığı ifade edilmişti. Bu dönemden önceki valiler; yaşça büyük, tecrübeli ve liyakat ehli kişilerden seçilmiştir. Emir Muhammed de ilk dönemlerinde selefleri gibi ehil kimseleri atamıştır. Ancak fitne döneminin başlangıcı olarak da değerlendirilen Emir Muhammed'in son yıllarında bu durum değişmiştir. Emir Muhammed'in yaşça küçük ve liyakat sahibi olmayan kişileri görevlendirmesi, halka kötü muamele edilmesine sebep olmuştur.¹⁹⁹ İbnü'l-Kütüyye, Emir Muhammed'in atadığı valilerin özelliklerini şu cümlelerle vermektedir:

*“Emir Muhammed, (hâcib olarak) Hâşim'i (Hâşim b. Abdilazîz) göreve getirene dek valileri seçmede özen gösterirdi. Ancak Hâşim göreve gelince valilerin tecrübeli, olgun ve ehil kimselerden seçilmesi âdetini terk ettirerek yaşça genç olanların göreve getirilmesini sağladı. Bu valiler rüşvete yöneldi ve “el-münâsifûn” adıyla anıldılar.”*²⁰⁰

Burada geçen “el-münâsifûn” kelimesi, halkın mallarına zorla el koyup bu malları ikiye bölerek yarısını alanlar olarak tanımlanmıştır.²⁰¹ Aslında mücerret olarak sadece *ikiye bölenler* anlamına gelen bu kelime konu bağlamında düşünüldüğünde yukarıdaki tanımlamaya gidildiği anlaşılmaktadır.

Yerel yönetici ve görevlilerin ehil olmayan kimselerden seçilmesinin örneklerinden biri de Hamdûn b. Besîl isimli şahsın vergi memuru olarak atanmasıdır. 874 senesinde görülen kuraklık nedeniyle halk toprağını ekemediğinden öşür vergisini ödemeyi gerektirecek mahsul de toplayamamıştı. Ancak Emir Muhammed, bu durumun bir bahane olarak ileri sürülemeyeceğini söyleyerek vergileri toplaması için Hamdûn'u görevlendirmişti. Zorbalığı ile tanınan Hamdûn,

¹⁹⁸ Kennedy, s. 94.

¹⁹⁹ İbn Hayyân, II, s. 343-363; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 47.

²⁰⁰ İbnü'l-Kütüyye, s. 86.

²⁰¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017, s. 104-105.

vergiyi tahsil etmek için halkın mahrem alanlarına girmiş ve vergi vermeyenleri kırbaçlatıp bir kısmını da öldürmek suretiyle şiddet içeren uygulamalara başvurmuştur.²⁰²

Söz konusu bu yöneticilerden biri de Emir Muhammed'in hâcipliğini yapan Hâşim b. Abdülaziz'dir. Haşim'in, emri altındakilere karşı kibirli davranışları ve Müvelled isyancılara karşı takındığı sert tutumlar devlet düzenini bozmuş ve halkın devlete olan güvenini sarsmıştır. Mesela; Kurtuba'da esirler evinde gözetim altında kalan isyancı Müvelled lider Abdülmelik b. Mervan el-Cillikî'ye vezirlerin önünde hakaret edip rencide edici sözler sarf etmiştir.²⁰³ Hâcib Hâşim'in bu sözlerini sindiremeyip öfkelenen el-Cillikî, Kurtuba'dan kaçarak yeniden ayaklanma teşebbüsünde bulunmuş, ancak emirin ılımlı ve makul bir politika izlemesiyle iknâ olup bundan vazgeçmiştir. Hâşim'in devlet yönetimindeki uzlaşmaz sert tavrı ve idarede aldığı hatalı kararlar sebebiyle toplumsal huzursuzluklar artmıştır. Komşusunun evini zorla sahiplenmeye kalkışmasından sonra emir tarafından sert şekilde ikaz edilmiştir.²⁰⁴ Kendisinin aldığı hatalı kararlar nedeniyle Emir Muhammed'in de hata yapmasına neden olmuştur. Nitekim **el-Beyânu'l-Muğrib**'de emirin ağzından şöyle bir ifade kaydedilmiştir:

“Ey Hâşim, kim ki aceleyle iş yaparsa hata yapar. Eğer senin yanlış hükümlerine kulak verip hareket etmiş olsaydık, biz de senin suçuna ortak olurduk. Bu sebeple acele etme, temkinli ve yavaş (sabırlı) ol. Zira sen aceleci olursan, sana da acele edilir!”²⁰⁵

Yukarıda bahsettiğimiz hadiselerin benzeri birçok hadise yaşanmış ve yaşanan her hadise, merkezî idare ile Müvelled halk arasında telafisi mümkün olmayan sosyo-politik problemler yaratmıştır. Mesela, merkezî idare tarafından atanan valilerin güvenlik amacıyla yanlarında getirdiği askerî birliklerin kalacakları, onlara mahsus resmî bir meskenleri olmadığından, halkın arasında ve halkın evlerinde konaklamış olmaları, toplumda fitne ve infiale sebep olmuştur. Dolayısıyla bu

²⁰² İbnü'l-Kütüyye, s. 100.

²⁰³ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 22.

²⁰⁴ İbnü'l-Kütüyye, s. 98.

²⁰⁵ İbn İzârî, II, s. 107.

durum, Müvelled halkın merkezî idareye karşı memnuniyetsizliğine sebep olmuştur. Nitekim daha önce örnek teşkil etsin diye bahsettiğimiz Tuleytula Ayaklanması'nda Emir Hakem tarafından vali olarak atanan Amrûs'un, halka hitaben sarf ettiği şu sözleri bu durumu izah etmektedir: “Sizlerle emirin adamları arasında çıkmış olan anlaşmazlığın asıl nedeni; onların, siz, çocuklarınız ve kadınlarınızla iç içe yaşamalarıdır.”²⁰⁶

İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasına sebep olan hadise de, yine merkezî idarenin atamış olduğu yerel idarecinin kişisel uygulamasından kaynaklanmıştır. İbnü'l-Kütüyye'deki rivâyete göre İbn Hafsûn çıkardığı fesattan dolayı Benû Halîd'den olan Ronda Valisi tarafından kırbaçlanmıştır.²⁰⁷ Bu olaydan sonra İbn Hafsûn Tahert'e kaçarak kısa bir süre orada çalışmış sonra geri dönerek uzun yıllar sürecektir olan isyanını başlatmıştır.²⁰⁸ Bu ve buna benzer spesifik birçok hadise yaşanmış olmakla beraber İbn Hafsûn İsyanı'na sebep olan idarecilerin çeşitli uygulamalarının, isyanın başlamasındaki payının ne olduğunun tespiti için şunu da belirtmeliyiz ki; İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasında sadece kendisine yapılan uygulamalar değil, diğer bölgelerdeki Müvelled halka yapılan uygulamalar da sebep olmuştur. Çünkü İbn Hafsûn İsyanı, hedefi itibariyle Endülüs'ü tümüyle Benû Umeyye'nin elinden almaya ve Arapları tümüyle buradan çıkarmaya matuftur. O halde bu isyanın başlamasında da Endülüs sathındaki bütün hadiseler sebep olmuştur denilebilir.

Endülüs merkezî idare yönetim politikası, hep aynı olmayıp yönetime gelen hükümdarlara göre dönemsel olarak farklılıklar barındırmıştır. Bu politikadaki değişkenlik, herbir dönemin konjonktürel şartlarından kaynaklandığı gibi, iktidarı üstlenen emirlerin kişilik ve bakış açılarından da kaynaklanabilmiştir. Merkezî idarenin eşit vatandaşlık politikası yerine, Arap müslümanları Müvelledûndan üstün gören politikası, Müvelledûnda Arap düşmanlığı davranış refleksini yaratmıştır. Bu olumsuz politika, İslâmiyet öncesi Arap cahiliyesi asabiyet kültüründen²⁰⁹ kaynaklanmıştır.

²⁰⁶ Nüveyrî, s. 85.

²⁰⁷ İbnü'l-Kütüyye, s. 103; İbn Hayyân, II, s. 293.

²⁰⁸ İbn Hayyân, II, s. 293; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 238.

²⁰⁹ Bkz: İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Ugan), I, 380-383; Murat Erkoç, “İlk Dönem Arap Toplumunda Mevali Anlayışı”, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam*

İslâmiyet'ten önceki Araplar, kendi etnik kökenlerine sahip olmayanları köleleştirip kullanıyorlardı. Araplardan farklı etnik kökene sahip olan bu insanlara da “hılf” ve “civar” denilirdi. Arapların İslâmiyet'le tanışması ve başka coğrafyaları fethetmesi üzerine, kendi isteğiyle İslâmiyet'i kabul eden Fars, Türk, Kıptî, Berberî ve diğer etnik kökene sahip olanlara “mevâlî”²¹⁰ denilmiştir.²¹¹ Arap kabileciliğinde hür, mevâlî ve köleler olmak üzere üç sınıf insan yer alırdı. Orta sınıf diyebileceğimiz mevâlî, farklı etnik kökenden gelmekle birlikte, velâ anlaşması yaparak, Arapların himayesine giren insanlardı. Bunu yapmayanlar, ya öldürülür ya da köleleştirilirdi. Bu nedenle, hep toplumun ikinci sınıf üyeleriydiler.²¹²

Aslında İslâm dini'nin özünde Müslüman olduktan sonra hiçbir ırkın diğerinden üstünlüğü söz konusu değildir. Birçok ayet²¹³ ve hadiste²¹⁴ açıkça ortaya konulan İslâm'ın bu özünü, Hz. Muhammed (sav) Vedâ Hutbesinde²¹⁵ şöyle dile getirmiştir:

*“Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki Rabbiniz birdir, atanız da birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü yoktur...”*²¹⁶

Ancak Araplar, tarihten gelen kendi kültürel kodlarından kaynaklı bu uygulamayı, İslâmiyetin özündeki uygulamalara (Asr-ı Saadet) çoğunlukla öncelemişlerdir. Bu konu en çok Şam merkezli Emevî Devleti'nin uygulamalarında tezahür etmiştir.²¹⁷ Akabinde İspanya'yı fethetmekle buradaki yerli halktan ihtida edenlere de (Müvelledûn) dönem dönem mevâlî muamelesi yapıldığı, hatta mevcut

World Social Studies Yıl: 7, S. 25, 2020, s. 170-183; Watt ve Cachia, s. 37, 93; Parlak, *Endülüsin Çöküşü*, s.37.

²¹⁰ İbn Manzûr, XXV, s. 408-411.

²¹¹ Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

²¹² Mehmet Nadir Özdemir, “Emevîler Döneminde 'Mevâlî'”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), s. 189-210.

²¹³ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (I-V), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2006, C. V, s. 97-98.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/411.

²¹⁵ Hz. Muhammed'in Vedâ Haccı'nda okuduğu hutbe (bkz. Bünyamin Erul, "Vedâ Hutbesi" *DİA*, XXXII, 591-593.

²¹⁶ *Hadislerle İslâm* (I-VII), Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar, 2. Baskı, Konya, 2015, V, s. 330-331.

²¹⁷ Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, 6. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, s. 55-61; M. N. Özdemir, s. 189-210; Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 36-45.

mevâliden daha değersiz görüldükleri anlaşılmaktadır. Nitekim yönetim tarafından, çok önemli pozisyonlara getirilen mevâlîye karşılık, Müvelledûn ötekileştirilmiştir.²¹⁸ Elbette buradaki uygulamaların izah edilebilir farklı politik pratiklerden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bu politikalara Müvelledûn tarafından bakıldığında sonuç değişmemektedir. Burası farklı bir coğrafya olduğu gibi, buranın sosyo-kültürel yapısı da bu muameleyi kaldıramamıştır. Nitekim böyle de olmuş ve daha önce buldukları yerde asilzâde olan birinci sınıf toplum bireyleri ikinci sınıf vatandaşlığı kaldıramamış ve ayaklanmıştır.²¹⁹

Arap-Müvelledûn çatışmasına neden olan bu uygulamalar sadece merkezî idarenin politikalarıyla sınırlı kalmamış, orada bulunan Arap kabilelerinin günlük uygulamaları haline gelmiştir. Ötekine karşı yapılan bu hakaretler, iki grup arasında çıkan çatışma dönemlerinde daha da sertleşmiştir. Hatta Araplar Müvelledûna hitaben “köleler”, “köle dölleri”²²⁰ gibi hakaret barındıran sözler sarf etmiştir.

Arap olmayan Müvelledûnu “köleler” (mevâlî) diye nitelendirmeleri edebî metinlere yansımıştır. Örneğin, Abdullah isminde Arap bir şair, fitne dönemi denilen İşbîliye’deki Araplar ile Müvelledûn arasında çıkan olayları kaleme alırken ırkçılık yaparak kendi soylarıyla övünmüş, Müvelledûnu ise “köle dölleri” sözleriyle hor ve hakir görmüştür.²²¹ Öyle ki, buna benzer söz ve hicivlere Arap-Müvelledûn çatışmalarının yaşandığı her dönemde rastlamak mümkündür. Şu şiirde olduğu gibi;

“Elimizde kılıç kökünü kuruttuk şu köle döllerinin,

Onlardan yirmi bininin cesetleri yere serilmiş,

Geriye kalanlarını ise el-Vâdi’l-Kebîr nehrinin dalgaları sürüklüyor,

Sayıları ne kadar da çoktu! Ama biz azalttık onları.

Kahtan’ın nesliyiz biz,

Yemen’e hükmetmiş sultanlar var bizim atalarımızdan,

²¹⁸ Joseph. F. O’Callaghan, *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York, 1975, s. 150-151.

²¹⁹ O’Callaghan, s. 150-151; Özdemir, *Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 150; Watt ve Cachia, s. 93; Parlak, *Endülüs’ün Çöküşü*, s. 64.

²²⁰ İbn Hayyân, III, s. 85-86; Özdemir, *Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri*, 285.

²²¹ İbn Hayyân, III, s. 85-86; Altundağ ve Aydınlı, s. 300-301.

Oysa şu köleler!? Babadan oğula köledirler hep,

Aşağılıklar, köpekler!”²²²

Burada, merkezî idarenin mahiyeti altında yaşayan bir zümreye uygulanan politikanın, toplumun geneline nasıl yansıdığını görüyoruz. Yine gerek Arap-Müvelledûn çatışmasında merkezî idarenin tavrı gerekse çıkan Müvelled ayaklanmaların bastırılma şekli de İbn Hafsûn İsyanı'nın çıkmasında ve diğer Müvelled hareketlerin isyana dönüşmesinde önemli etken olmuştur.

2.1.4. İbn Hafsûn'un Kişiliğinden Kaynaklanan Sebepler

Vizigot döneminde ötekileştirilen ve ezilen köleler ve köylüler, fetihten sonra İslâmî yönetim altında huzura ve yeni imkânlarla kavuşmuştur. Köle ve köylülere senyörlerin ve kilisenin elindeki topraklar dağıtılmış ve onlara onurlu bir yaşam sunulmuştur. Bunun yanında aristokratlar, zenginler ve önceki idarecilerden oluşan üst tabaka, eski statülerini yitirdiklerinden yeni durumdan memnun kalmayarak toplumda oluşan her olumsuz hadiseyi bir fırsat olarak değerlendirip ayaklanmalara öncülük etmişlerdir.²²³

Endülüs'te çıkan Müvelled isyanlarının -neredeyse hepsinin- öncüleri, fetihten önce ya yönetici ya da aristokrat aileden gelmiştir. Nitekim İbn Hafsûn da aristokrat bir aileye mensuptu. Vizigotlar döneminde bir kont olan dedesi Alfonso, geniş topraklara sahipti ve ihtida ettikten sonra Cafer adını almıştı. Ömer b. Hafsûn henüz küçükken bilmediğimiz bir sebepten ötürü komşusunun çocuğunu öldürdüğü olaydan dolayı babası Hafsûn, Malaga'daki arazilerini satarak ailesini alıp Güney Endülüs'teki Bübâşter'e (Bobeştro)²²⁴ taşınmıştır.²²⁵ Bu da bize İbn Hafsûn'un henüz çocuk yaşlarında iken öldürme gibi büyük bir suç işlediğini, ancak hem çocuk yaşta

²²² İbn Hayyân, III, s. 86.

²²³ Watt ve Cachia, s. 93; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 150; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 64.

²²⁴ Belki burada belirtmemiz gereken bir ek bilgi de İbn-i Esîr'in bu yeri “Berbeşter” olarak (bkz: İbnü'l-Esîr, VI, 343), İbn Haldûn'un “Yeşter” (bkz: İbn Haldûn, *Târih*, IV, 169) ve İbnü'l-Hatîb'in “Bübeşter” (bkz: İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 25) diye kaydetmiş olmasıdır. Elbette böyle yer isimlerinin Arapça'dan kaynaklı olan harflerin hareketlerinin farklı okunması mümkündür veya farklı dillerden geçtiği için farklı okunabilmektedir. Biz Endülüs'lü İbn Hazm'ın “Bübâşter” diye zikretmiş olmasını tercih ediyoruz (bkz: İbn Hazm, *Resâ'il*, II, 193).

²²⁵ İbnü'l-Kütüyye, s. 103.

olması hem de nüfuzlu bir aileden gelmesi, ona işlediği bu cürümün cezasını çekmekten alıkoyma imkânı vermiştir.

İbn Hafsûn'un, hırçın, âsi, inatçı ve amacına ulaşmak için bulduğu her fırsatı değerlendiren fırsatçı bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır.²²⁶ Bu özelliklerine aristokrat bir aileden gelmiş olması, Arapların -asabiyet kaynaklı- onları küçümseyici tavırları ve Ronda valisi tarafından diğer Müvelled halkla beraber kamçılanma cezasına çarptırılmış olması da²²⁷ hesaba katıldığında, isyana kalkışması daha anlaşılır hale gelmektedir. Nitekim vergi toplamak için halka uygulanan kamçılama cezasında, İbn Hafsûn buna karşı çıkarak halkı ayaklanmaya teşvik etmiştir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Emevî taraftarı tarihçiler buna "fitne" demişlerdir. Bütün sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik faktörlerin yanısıra, İbn Hafsûn'un inatçı ve mücadeleci ruhu da isyan ateşini yakmada etkili olmuştur. Bütün bu özellikleri onu Müvelled halk için doğal bir lider yapmıştır. O, karşılaştığı sorunlara diğerleri gibi boyun eğmek yerine karşı çıkarak halkın nezdinde bu liderlik vasfını kazanmayı başarmıştır.

2.1.5. İsyanın Kültürel Sebepleri

Bu isyanın en önemli nedenlerinden biri de toplumdaki kültürel çatışmalardır. Kültür, bir insanı diğer canlılardan ayıran en önemli unsurdur. Bir toplumu bir arada tutan düşünce, giyim-kuşam, yeme-içme, mimari, eğlence ve daha birçok unsurun ortak değerler etrafında, bir yaşam biçimi olarak icra edilmesini ifade eder.²²⁸ Endülüs gibi farklı coğrafyalardan olan insanların bir araya geldiği bir ülkede, doğal olarak çok kültürlü bir toplumsal yapı oluşmuştur. Bu çok kültürlü toplumsal yapının karşılıklı hoşgörüyle telif edilebildiği dönemlerde uyum içinde yaşayan mozaik ortak bir kültür oluşmuştur. Hatta bu ortak kültürel miras, Müslümanlar oradan sürüldükten sonra da Hristiyan krallıklar tarafından bir süre korunmuştur.²²⁹ Ancak yukarıda zikrettiğimiz toplumsal farklılıkların, birer zenginlik değil de ötekileştirici

²²⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 24.

²²⁷ İbnü'l-Kütüyye, s. 103.

²²⁸ Engin Beksaç, "Endülüs", *DİA*, XI, 2/2, 225-232.

²²⁹ b.a: Feridun Bilgin, "Birlikte Yaşamının "Göçebe" Sınırları: Elhamrâ Modeli (Endülüs'te Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler)", *Din Bilimleri (Klasik Sorunlar-Güncel tartışmalar)*, Ed. M. Nesim Doru ve Ömer Bozkurt, 1. Baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2018, ss. 475-496.

birer unsur olarak görüldüğü dönemlerde; siyasi, ekonomik, dinî, etnik ve daha başka faktörlerin de etkisiyle ayaklanmalara sebep olacak çatışma ortamının yaratılmasında rol oynayan birer parametre olmuştur. İbn Hafsûn İsyanı'nda da Araplar ve Müvelledûn arasındaki kültürel farklılıklar etkili olmuştur.²³⁰

İber yarımadasını fetheden Arap Müslümanlar, buraya Arap Yarımadası'nın giyim-kuşam, yeme-içme, mimari yapı, sanat, eğlence, dil, edebiyat ve her türlü genel/özel kültürünü de taşımıştır. Fetihden sonra ihtida eden yerli halk, doğal olarak Arapları yaşamın her alanında kendilerine rol model almışlardır. Zira İslâmiyet, hayatın her alanını tanzim eden bir dindir. Bu nedenle ihtida eden bir toplumun sadece ibadet alanında davranış değişikliğine gitmesi düşünülemez. Bu durumda Müvelledûn, ihtida etmeden önceki İslâm'a aykırı olmayan kültürel birikimini de korumuştur. Çünkü İslâmiyet, toplumların bir bütün yaşamını değil, İslâm'a aykırı yaşamını değiştirmeyi vaz eder. Bunun doğal bir sonucu olarak, burada melez bir kültür ortaya çıkmış ve söz konusu bu melez kültür, en çok mimarî yapıda tezahür etmekle Endülüs mimarisi diye kendine has bir mimarî üslup ortaya çıkarmıştır.²³¹ Bu özgün kültürel birikimin, Endülüs toplumlarının ortak ürünü olduğu ortadadır. Öyle olacak ki, yukarıda ifade edildiği gibi Müslümanlar Endülüs'ten sürüldükten sonra da bu kültürel birikim bir süre daha korunmuştur.

Müslümanların Endülüs'te birlikte yaşama konusunda oluşturdukları model, Endülüs konusunda uzman olan bazı araştırmacılar tarafından *Elhamrâ Modeli* olarak tanımlanmıştır. Bu model İspanyolca'da *Convivencia* kavramıyla ifade edilmiştir. Müslüman fatihler tarafından ortaya konulan birlikte yaşama modeli, XII-XIII yüzyıllarda da Hristiyan İspanyol krallıkları tarafından taklit edilerek üç semâvî dinin (İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik) etkileşim içinde bir arada yaşamasını mümkün kılmıştır.²³² Endülüs'te adalet ve hoşgörü temelli idarenin olduğu dönemlerde, buraya özgü bir sosyo-kültürel mozaik oluşmuştur. Ancak asabiyet tekebbürünün, adalet ve karşılıklı hoşgörünün önüne geçtiği dönemlerde ise her alanda gerileme yaşanarak merkezî idareye karşı ayaklanmalar başgöstermiştir.

²³⁰ Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma", s. 83-84.

²³¹ Beksaç, "Endülüs", *DİA*, XI, 2/2, 225-232.

²³² b.a: Bilgin, "Elhamrâ Modeli".

Nitekim İbn Hafsûn İsyanı da böyle olumsuz bir sosyo-kültürel ortamda başlamıştır.²³³

İbn Hafsûn İsyanı'na sebep olan en önemli kültürel sebep, Arapların asabiyet kültüründen kaynaklanan kendi ırkını üstün görme ve Müvelledûnu aşağılamalarıdır.²³⁴ Hatta bu asabiyet kültürü, Arap kabilelerinin kendi aralarında bile çatışmalara neden olmuştur.²³⁵ Buna bir de Berberîlerde bulunan asabiyet kültürü eklenince, toplumsal çatışma ortamı kaçınılmaz olmuştur.²³⁶ Müvelledûnun Araplar tarafından böyle ötelenmesi ve ötekileştirilmesi, onlarda Arap düşmanlığı refleksinin oluşmasına sebep olmuştur.²³⁷ Bunu, daha önce de değindiğimiz İbn Hafsûn'un Müvelled cemaatleri kendi tarafında saf tutmaları için ikna etmeye çalışırken ki konuşmalarından anlıyoruz. O, hitap ettiği insanlara; “*Araplar sizi hor görüyor, sizi aşağılayıp köle gibi kullanıyor.*” minvalinde Arap düşmanlığı üzerinden konuşmalar yaparak destek elde etmeye çalışmıştır.²³⁸

İbn Hafsûn'un bu konuşmasındaki “Araplar sizi hor görüyor, sizi aşağılıyor...”²³⁹ şeklindeki ifadesi, Müvelledûnun kültürel farklılıklarından dolayı ötekileştirildiğini de ifade etmektedir. Onun bu sözleri, her ne kadar ilk etapta Arap asabiyeti karşıtlığına işaret ediyor olsa da; Arap asabiyeti, sadece ırkî üstünlükten değil, kültürel üstünlük iddialarından da kaynaklanmaktadır. Örnek olarak; Arapların misafirperverlikle övünmeleri ve bu davranışlarıyla (cömertlik) kendilerini üstün görmeleri ırkî bir üstünlükten kaynaklanan asabiyet değil, kültürel üstünlük iddialarından kaynaklanan bir asabiyettir. Diğer bir ifadeyle Arap asabiyeti sadece etnisite temelli değil, aksine cömertlik, savaşçılık, edebiyat, giyim-kuşam, misafirperverlik gibi birçok kültürel parametreyi içeren bir asabiyettir. Dolayısıyla, Araplar burada kültürel farklılıklarını bir üstünlük sebebi görerek Endülüs ortak

²³³ Bkz.: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 236-258.

²³⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 160; Çakırtaş, s. 36-45.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, V, s. 210; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Rukiye Helvacıoğlu, *Endülüs'te Asabiyet (711-929)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2019, s. 27-75.

²³⁶ b.a.: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*; Bkz.: Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Helvacıoğlu, s. 79-97.

²³⁷ b.a.: Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*; Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225; Helvacıoğlu, s. 79-97.

²³⁸ İbn İzârî, II, s. 114.

²³⁹ İbn İzârî, II, s. 114.

kültürünün ayrışmasına sebep olmuşlardır. Berberî, Müsta‘rib ve Müvelledûn zümrelerinin de buna tepki olarak kendi kültürlerini üstün görme refleksi geliştirmesiyle kültürel çatışma kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır. Oysa kültürel çatışmanın değil, kültürel kaynaşma ve etkileşimin doğal olarak geliştiği dönemlerde sadece Müvelledler değil, Müsta‘riblerin de Müslümanları taklit ettiklerini daha önce zikretmiştik. Bununla ilgili, Endülüs tarihi uzmanı Özdemir şöyle demektedir:²⁴⁰

“Gayri müslim tebaaya gelince bunlar Hristiyan ve yahudilerden ibaretti.

...

Hristiyan halk zamanla İslâm kültürünün derin tesiri altında kaldı; İspanyollar da kendi ana dillerinin yanında yazı ve konuşma dili olarak Arapça’yı kullanır hale geldiler. Giyim kuşam, yeme içme vb. günlük hayatlarını ilgilendiren pek çok hususta müslümanlar taklit ediyorlardı. Bundan dolayı onlara “Müsta‘rib” (Araplaşmış) denilmektedir.

...

Bu şekilde idarî, sosyal ve kültürel hayata katkıda bulundular.

...

Bu hususta yahudi cemaatinin oynamış olduğu rol de göz ardı edilmemelidir. Vizigotların sonlarına doğru dinî hakları tamamen ellerinden alınan ve köleleştirilen yahudiler, İslâm fethiyle birlikte dinî bir cemaat olarak yeniden dirilme ve dinlerini rahatça yaşama hakkını elde ettiler.

...

Geniş ticarî faaliyetleri sayesinde iktisadî hayatta ve İbrânîce, Latince, Arapça bilmeleri sebebiyle de idarî ve kültürel hayatta önemli bir yer işgal ettiler.”

Kültürel çatışmanın yaşandığı dönemlerde Müsta‘riblerin, eski dindaşları olan Müvelledûnu iğneleyici konuşma ve davranışları da İbn Hafsûn İsyanı’na sebep olan kültürel sebepler arasında zikredilebilir. Bu konuşma ve davranışlar, özellikle dil vb. kültürel alanlarda yapılan hiciv ve eleştirilerden müteşekkildir. Arapça’nın çok revaç bulması ve Latincenin ikinci planda kalması, Hristiyan bilginlerinin bunun önüne geçmek için bazı çalışmalar yapmasına neden olmuştur. Üstelik bu kültürel etkileşim sadece Müvelledun için değil Müsta‘ribler diye isimlendirilen Hristiyan halk için de olmuştur. Hristiyan bilginler, Müvelledûn ve Müsta‘ribûnun kültürel asimilasyona uğradığını iddia ederek halkı Arapçaya dolayısıyla Araplara karşı uyanık olmaya, kendi kültürlerini ve dillerini korumaya çağırmışlardır.²⁴¹ Şu konuşmada olduğu gibi;

²⁴⁰ "Endülüs", XI, 211-225.

²⁴¹ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için b.a: Bilgin, “Hristiyan Fedâiler”.

“Görüyorum ki, din kardeşimlerimden pek çoğu Arapça şiir ve kıssalar okumakta, Müslüman düşünür ve din bilginlerinin eserlerini incelemekteler. Ne var ki, bunu tenkit gayesiyle değil; aksine, öğrenmek ve akıcı bir Arapça konuşmak için yapmaktalar. Bunlardan kim İnciller, Rasuller ve Havâriiler hakkında araştırmada bulunmaktadır?!”²⁴²

Dindaşlarına yönelik bu tenkidi yapan Alvaro isimli Hristiyan bilginin kendisi de Arapça okuyup yazıyordu; ancak onun bunu İslâm ve Araplarla mücadele etmek için yaptığı anlaşılmaktadır.²⁴³ Nitekim bu çalışmalar semeresini sonraki dönemlerde Araplarla Müvelledler arasında çıkan çatışmalarla vermiştir.²⁴⁴ Bununla beraber, Araplarla Müvelledûn arasındaki husumet, XI. yüzyılda Doğu'daki Şuûbiyye hareketine benzer şekilde sınırlı da olsa edebî alana kaymıştır. Bu konuda Müvelledûndan olan İbn Garsiyye'nin Arapları aşağılayıp kendilerini yücelten risâlesi meşhur olmuştur. Arap asabiyetine bir tepki olarak kaleme aldığı anlaşılan bu risâlesinin tercümesinden bazı kesitler.²⁴⁵

“...Seni²⁴⁶ hasta olarak görüyorum, bu şerefli nesli sen şuursuzca küçümsü-yorsun, hâlbuki onlar Şihâb ve Suheyb yıldızdılar.²⁴⁷ Şerefli, itibarlı, süvari altın bilezikli kisrâlar, uyuz develerin sahibi Araplar (hiç) değildir. Onlar, küçü-cük keçilerin, koyunların çobanı olmayıp, mızrak atan ve güçlü adamlarken, (Araplar) ufak develeri güdenlerdir. (Onlar) şerefle meşgul iken, (Araplar) keçi sağabilmektedir. Güçlü kudretli Kayserler; miğferleri ve zırhları ile etraflarına korku salanlar, saraylar bina edenler ve hayvanları salıverenlerdir. Yine onlar, tüyleri umumiyetle sarı şahinlere ve okçuların sarışın (kadınlarına) ama savaşıarak elde ettikleri sarışın (cariyelere) sahiptirler...

...Onların renkleri siyahi olmaması da, / Asılları Romalı, kökleri kumral-dır.

Yücelik, şeref ve saygınlık sahipleri artırırlar. / Yaban üzümü ve göz kırpana dek akan yıldız (gibi).

Kadim olanlara ve pürüzsüz ciltlilere; ne Kıbtîler, ne de Nebatlılar ka-rışmıştır. Saygınlıkları değerlidir ve soy sopları geçmişe uzanır. Sizlerin (Arap-ların) anneleri, bizlerin annelerine ancak dadılık yapanlardır...²⁴⁸ Hacer oğul-ları (Araplar) bize dargınlıkta bulunmasın. Siz bizim kullarımız, kölelerimiz, azatlılarımız ve uşaklarımızızınız. Biz sizi azat ederek lütufta bulunduk, kölelik tasmasından sizi kurtaran da biziz. Sizleri hürler arasına biz kattık. Siz nimete nankörlük ettiniz. Oysaki biz, yumrukla ve tokatla vura vura, sizi Hi-caz'a yerleşmeye ve Zâtü'l-Mecâz'a sığınmaya mecbur kıldık. Tutarlı ve sağ-lam (olan adamlar/Acemler ise);

Hayatta yeryüzü sahiplerinin güzelleri onlardır / Ölüm sonrasında (ya-zılmış) kitaplar ve biyografilerde de güzeldirler.”

²⁴² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 97.

²⁴³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 97.

²⁴⁴ Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

²⁴⁵ Hatalmış, s. 131-141.

²⁴⁶ Müvelledûnu aşağılayan Arapları kastederek...

²⁴⁷ İbn Garsiye Fars kökenli bir Müvelled olduğu için özellikle ataları olan Farsları kastederek...

²⁴⁸ Hz. İbrahim'in eşleri olan Hacer validemizin Sâre validemize hizmetçi olduğundan dem vurarak...

Müellif burada Arapların etnisite temelli üstünlük düşüncelerini eleştirerek eğer bu anlamda bir üstünlük yarışına girilecekse, Arapların hem renkleriyle (güzellik) hem de kültürleriyle Acemlerle (Arap olmayanlar) yarışamayacağını ifade etmiştir.

“...Arapların ufak deve sürüsünü ve keçileri sürdükleri aşikârken / On-lar atlarını koşturmaktan ve şecaatle dövüşmekten başka bir şey bilmezler.

Keskin görüşlü ve çok sabırlı (Acemler); atlar üzerindeki prensleri ile filleri andıran gök taşı kaymalarıyla çıkan ışıltılarıyla, sıra sıra dizilmiş tören kortejiyle, kendilerini büyük törensel kutlamalarla ödüllendirirler. Her türlü ku-surdan azade olan ormanın çocukları ve inlerin aslanları da Acemlerdendir... Güneş ışığı güzellik abidesi Sâre²⁴⁹ onlarla gurur duyar. (Acemler) uzun elbise giyen iyi reisler, lüks yaşayanlar ve yüksek mevki sahipleridir.

...

İşte benim kavmim! Bina inşa ettiğinde sağlam yapar / Savaşta kararlıdır, söz verdiğinde yerine getirir.

Zira fesahat sahibi ve akıllı kimseler, deve güdücüleri ve çukur kazan-lar²⁵⁰ değildirler. O büyük krallardır, tezek yakıcıları da değildirler.

...

Cariyelerin oğulları (Hacer oğulları; Araplar) kaş göz işaretleri yap-maktan ve başınızı sallamaktan artık vaz geçin. Ancak biz, etrafları saygın ve soy soplaları güçlü kimselerden oluşan köklü ve asilleriz. Bize kim korku salabi-lir yahut bizi güdebilir! Geçmişimiz ve geleceğimiz, şeref bakımından kök salmıştır. Tüm halklar arasında yaygınlaşmış faziletimiz ve cömertliğimize kim yetişebilir!

Şereftir yıldızlara uzanan, yükselen / Ve izzettir dağları ancak sar-san

Matematik ve mantık bilimlerinin ve dünya felsefesi görüşlerinin sahip-leri, çok bilen ve çok halimdirler. Astronominin, musikinin taşıyıcısı (oldukları) gibi, aritmetik ve geometrinin allamesi, şiiir ve hitabetin ustasıdır. Tabiat ve Şer’î ilimleri kalkındıranlardır, tıp ve din ilimlerinde mahir olanlardır:

Onlar doğunun ve batının ülkelerine malik oldular / Yine onlar bundan böyle yönetimi sizlere verdiler.

...

Onların yapıp ettikleri İsâf ve Nâile’nin yaptığı gibi alçak filler değildir.²⁵¹ Siz ne kadar da küçülmüşsünüz; Ebû Gübşân’ımız bir şişe şaraba Kâbe’yi satmıştır, Ebû Ruâl’iniz kökünüzü kazımak için Habeş fillerinin yula-rımı çekerek Allah’ın Haremi’ne getirmiştir. (Gözlerinizi kapatınız! Bu hatırlatma sizi kötülüğe meylettirmiştir)...”

Arapların da Acemlerin de Hz. İbrahim Peygamber’in neslinden geldiğini ancak Arapların annesinin bir köle olan Hacer olduğu, oysa kendi (Acemler) annelerinin asil olan Sare olduğundan dem vurmaktadır. Arapların çöl bedevileri iken kendi atalarının krallıklar kurduklarını ve ülkelere hükmettiklerini söyler.

²⁴⁹ Hz. İbrahim’in eşi Sâre. İbn Garsiyye, Arapların Hacer validemizden Acemlerin (Arapların dışındakiler) ise Sâre validemizden olduklarını kastetmektedir.

²⁵⁰ Emir I. Hakem dönemindeki Vak‘atü’l-hufra hadisesine atıf yaparak...

²⁵¹ Arapların putperestliğinden dem vurarak...

“Ey Karga misali Araplar! Ters dönmüş elbise (deri) giyenlerin geç-mişinde bir övünç olamaz. Saptırıcı körlükten sakındıran Allahu Teâlâ’nın çekip kurtardığı, İbrahimî nesepten ve İsmailî saygınlıktan gelen amcamızın oğlunda ancak bir övünç vardır.²⁵² Amma biz Ehl-i Teslis ve Haç’a tapanlardan-dık. Sizler ise ahde vefa göstermeyen kirli dine ve putlara ibadet ederdiniz.²⁵³ Şaşılacak bir durum yoktur ki, sizden derin bir âlim ve analizci çıkmıştır. Altın külçesi toprakta bulunur. Misk bazı ceylanların kanından çıkar ki, deri kırba-ya koyulan hoş bir kokudur.

Allah aşkına onu bir özden yaratmıştır / Öz ise Benî Hâşim halkın-dandır.²⁵⁴

Özlerin özü aralarından gelmiştir. / O Ebu’l-Kâsım Nûru Muham-med’dir.²⁵⁵

İftihar edenlere karşı bu Ümmî Nebi’yi överim, onunla ilerleyenleri ve geride kalanları çok buluyorum.²⁵⁶ Ona; öncekilerin en şereflişine, dünya ve ahretin en cömerdine, peygamberliğe nail olanına, yol göstericiliği ve uygula-masında en temiz olanına; sayısız karınca ve kumlar adedince salat getiririm. Yine aynı şekilde yakınına vasıl olanlara, ona kılıç ve mızrak olan Ashâb-ı Kirâmı’na salat u selam ederim, Allah’ın en faziletli selamı onların üzerine olsun.²⁵⁷

Arapların övülecek hiçbir taraflarının olmadığını, övülecekse ancak Hz. Muhammed’i (s.a.v) ve onun güzide arkadaşlarını öveceğini, övgüye layık olanların onlar olduğunu belirtir. Hz. Peygamber’in onların arasından çıkmasına rağmen ondan bir öz alamayan ırkçı Arapların kendilerini diğer milletlerden üstün görme anlayışlarının, özlerin özü olan Hz. Peygamber’in hak davâsının hilafına olduğunu vurgular.

“En ufak lekesi olmayan Ey bedevi oğlu / İnsanların anlattığından öte bir şey söylemedim...

Sizlerin namusuna asla söz söylemedim ve lakin / Söylenen güzel şarkı gibi yalnızca terennüm ettim.

Sonra ben Sâsân olmayan bir Gassân şairiyle; bu bayramda teh-ditvârî tarzda, bir türlü ulaşılamayan bu mevsimde, en evla şekilde tartışım.²⁵⁸

...

Ebü’l-A’lâ el-Ma’arrî’nin sözünden bunu aldım:

Meleklerin tesbihâtı ve feleklerin yüzmesi ile sana²⁵⁹ selam olsun. Al-lah’ın rahmeti ve bereketi üzerine olsun.²⁶⁰

Son olarak kendisinin Arapların yaptığı gibi hakaret ve çirkin söz etmediğini, aksine sadece bilinen gerçekleri uygun bir üslupla dile getirdiğini belirtir. Durum

²⁵² Arap asabiyetinde bir övülecek bir şey olmadığını, ancak Arapların Hz. İbrahim’in oğullarından olan İsmail’in neslinden oldukları ve dolayısıyla İshak’ın neslinden olan Acemlerin amcaoğulları olmalarından bir şeref sahibi olduklarından dem vurmaktadır.

²⁵³ İslâm’dan önce kendilerinin -her ne kadar tahrif olsa da- semâvî bir dinin bakiyesi olan teslis ehliyken, Arapların putperest olduklarını kastetmektedir.

²⁵⁴ Hz. Peygamber’in Emevîlerden değil, Haşimîlerden olduğunu kastetmektedir.

²⁵⁵ Hz. Peygamber’i överek, Arapların onunla ancak şeref kazandığını kastetmektedir.

²⁵⁶ Hz. Peygamber haricinde Arapların övülecek bir taraflarının olmadığını...

²⁵⁷ Hz. Peygamberin yolundan giden güzide sahabeyi övmektedir.

²⁵⁸ Arapların Müvelledûna yaptığı gibi sinkafli ve aşağılayıcı hakaretler etmediğini, ölçülü bir şekilde kendilerini savunduğu kastetmektedir.

²⁵⁹ Hz. Peygamberi kastetmektedir.

²⁶⁰ Hatalmış, s. 131-141.

böyle olunca; haliyle hem Arap asabiyetinin Müvelledûn üzerinde bıraktığı olumsuz etki hem de bahsini ettiğimiz bu son etkenler, Endülüs'te kültürel çatışmaya sebebiyet vermiştir. Bu ve buna benzer kültürel çatışmalar da Arap düşmanlığı üzerinden İbn Hafsûn İsyanı'na zemin hazırlamıştır. İbn Hafsûn, isyanını başlatırken bu kültürel çatışma zemininden faydalanmıştır.

2.1.6. İsyanın Ekonomik Sebepleri

Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından biri olan İbn İzârî'ye göre, İbn Hafsûn İsyanı'nın en önemli sebebi ülkenin ekonomik durumudur.²⁶¹ Ekonomik faktör, sadece İbn Hafsûn İsyanı'nda değil, diğer bütün Müvelled ayaklanmalarında da önemli rol almıştır.²⁶²

Endülüs'te merkezî idare gelirleri arasında vergiler büyük bir pay oluşturmuştur. Devletin iyi idare edilmediği dönemlerde hazine zayıflamış ve yöneticiler oluşan finansal açığı kapatmak için halktan daha fazla vergi almak yoluna gitmişlerdir. Endülüs'te Müvelledûnun daha çok esnaflık ve çiftçilik gibi vergilerin yüklendiği mesleklerle iştigal ettiğini hesaba kattığımızda ayaklanmaların çoğunlukla Müvelled cemaatleri arasından çıkması daha anlaşılır olmaktadır. Çünkü Araplar birinci sınıf vatandaş olarak daha çok üst düzey devlet görevlerinde ya da savaşan unsur olarak askeriyede istihdam edilmiştir.²⁶³

İbn Hafsûn İsyanı'nın başlaması ve devamında ekonomik faktörlerin etkili olduğu, İbn Hafsûn'un daha önce bahsi geçen ifadelerinden²⁶⁴ anlaşılmaktadır. Ekonominin önemini ön gören Emir Münzîr, idareye geldiğinde halkın ekonomik açıdan zorlandığını ve ezildiğini fark ederek babasından farklı bir uygulamaya gitmiş ve öncelikle vergileri düşürmüştür. Ancak bir hayli geç alınan bu tedbir, bir süre çıkan ayaklanmaları yatıştırırsa da İbn Hafsûn İsyanı'nı tetikleyen daha birçok nedenden dolayı kalıcı bir çözüm olamamıştır.²⁶⁵ Zira ayaklanmalara sebep olan faktörlerden biri veya bir kaçının izale edilmesi, ayaklanmaları bitirmemiş sadece bir süreliğine yatıştırmıştır.

²⁶¹ İbn İzârî, II, s. 114.

²⁶² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 238-241.

²⁶³ Özdemir, "Endülüs", XI, 211-225.

²⁶⁴ İbn İzârî, II, s. 114.

²⁶⁵ İbn İzârî, II, s. 114.

Ekonomik sebeplerin, isyanın başlamasındaki etkisi kadar isyanın sürdürülmesine de etkisinin olduğu aşikârdır. Bunu merkezî idare ve yerel yöneticilerin, çıkan Müvelled ayaklanmaları bastırma şeklinden de anlamak mümkündür.

Diğer Müvelled ayaklanmalarda olduğu gibi, İbn Hafsûn İsyanı'nda da isyani bastırmak için yapılan her kuşatma sırasında milli servete zarar verilmiştir. Kale, köprü ve evler yıkılmış, isyancıların faydalandığı bölgelerdeki ekinler imha edilmiş,²⁶⁶ su kuyuları tahrip edilmiş, doğal su kaynakları kullanılamaz hale getirilmiş ve isyancıların faydalanmaması için çevredeki meyve ağaçları kesilmiştir. Himyerî, bu konuda, İbn Hafsûn İsyanı'nın merkez karargâhı olan Bübâşter kalesi hakkında şu bilgileri verir:

“...Üst tarafında ise kolay ulaşılabilir, tatlı sulara sahip, bereketli kuyuların olduğu genişçe bir ova vardır. Bu kalenin içinde çok sayıda kilise ve mabet bulunurdu. Ayrıca çevresinde kendisine bağlı birçok köy ve sağlam kale bulunmaktaydı. Etrafında bereketli sular, hurma, incir ve zeytin bahçeleri, ayrıca çeşit çeşit meyveler bulunmaktaydı. Ne var ki, İbn Hafsûn fitnesi bütün bu nimetlerin neredeyse yok olmasına sebep olmuştur.”²⁶⁷

Anlaşılan o ki, yukarıda tasvir edilen zenginlik, Müslümanların kendi elleriyle heba edilmiş ve mamur yaşam alanları harabelere çevrilmiştir. Asrımızda da carî olduğu üzere, tarih boyunca Müslümanlar kendi iç çekişmeleriyle milli birikimlerini yok etmişlerdir. Fitne ve tefrikanın Müslüman toplumun en büyük düşmanı olduğu ve mamur yaşam alanlarını nasıl harabelere çevirdiği gerçeğini Ziya Paşa'nın şu dizeleri çok güzel nitelemektedir:

“Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm

Dolaştım mülk-i İslâmı bütün virâneler gördüm.”²⁶⁸

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki; bir tarafta yapılan bu kuşatmalarla ülkenin güvenliği sağlanmaya çalışılırken, diğer taraftan ise, aynı ülkenin doğal kaynakları

²⁶⁶ İbnu'l Esîr, VI, s. 312.

²⁶⁷ Himyerî, s. 37.

²⁶⁸ Önder Göçgün, *Ziyâ Paşa*, (Türk Büyükleri Dizisi-43), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 815, 1987, İzmir, s. 7.

imha edilmiş, tarihî ve kültürel birikim geçici güvenlik politikalarına kurban edilerek, ülkenin vatandaşları açlık ve sefaletle mahkûm bırakılmıştır. Bu durum, kısa vadede güvenliği sağlamış olsa da uzun vadede Müvelled zümrenin merkezî idareye karşı olan öfkesini artırmıştır.

2.1.7. İsyanın Dinî Sebepleri

İberik Yarımadası'nda Müslümanların idaresindeki topraklarda farklı din mensuplarının barış içinde bir arada yaşadığı toplumsal bir düzen mevcuttu. Burada Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler bir arada yaşıyorlardı. Bu çoklu toplum yapısı, Arap Müslümanlar, Müvelled Müslümanlar, Berberîler, Hristiyanlar (Müsta'ribler) ve Yahudiler diye beş zümreden teşekkül etmekteydi. Burada Müvelled nüfusun eski dindaşları olan ve aynı zamanda ortak bir kültürden de gelen Müsta'riblerle aynı sosyal zemini paylaşmaya devam etmiş olmaları kargaşa dönemlerinde körükleyici bir etki etmiştir.²⁶⁹

Müsta'ribûn (Hristiyanlar), Endülüs'ün hem dinî sosyolojisinin teşekkül etmesinde hem de İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasında dolaylı olarak önemli bir faktör olmuştur. Fetihden sonra İslâmiyet'in buraya hâkim olmasıyla beraber, Katolikler tarafından bir zulüm ve sömürü aracı olarak kullanılmış olan Hristiyanlık, ikinci planda kalmış; İslâmiyet'in saf ve duruluğunu gören Hristiyan halk, akın akın ihtida ederek İslâmiyet'e geçmiştir. Bu noktada, Hristiyanların din değiştirmesine dair farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur.²⁷⁰ Batılı yazarların yaklaşımına göre, Hristiyan halk, İslâm hukuk sistemi kaynaklı sosyal ve ekonomik baskıdan dolayı din değiştirip Müslüman olmayı tercih etmiştir.²⁷¹ Bu tarz yorumlar, kesin tarihi delillere dayanmasa da, İbn Hafsûn İsyanı gibi Müvelled isyanlarında yine de gözardı edilemez. Çünkü Müvelled isyanlarında, farklı saiklerle Müslüman gibi görünen kişilerin, önemli rol oynadıkları gözden uzak tutulamaz.

Müvelledûn içinde Hristiyan olduğu halde Müslüman görünümlü nüfusun varlığı muhtemel olmakla beraber, tek başına bu zümrenin isyanda etkinliği düşünülemez elbette. Ancak gerek Arapların asabiyet faktörü gerek Müsta'ribûnun

²⁶⁹ Watt ve Cachia, s. 33;Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 41; Bilgin, "Hristiyan Fedailer", s. 19-32.

²⁷⁰ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 79-81.

²⁷¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 79-81.

eski dindaşlarını galeyana getirici çalışmaları ve gerekse olumsuz diğer bütün faktörler bir araya geldiğinde, İbn Hafsûn İsyanı için dinî sebep olarak anlamlı bir etken olmuştur. Nitekim Makkarî,²⁷² isyanları doğuran bu olumsuz sosyal ortamı şöyle tarif etmiştir:

*“Allah bir milleti gargaşaya (başıbozukluğa) düçâr ettiğinde çeşitli sebeplerle orada zafiyet hâkim olur. Yasalar hafife alınır ve O halk, uygulanagelen düzenden kopmaya başlar. Peşi sıra önlenmesi güç olan bir takım problem topluma tam anlamıyla kök salar. Bu nedenle alınacak tedbirlerin de pek etkisi olmaz.”*²⁷³

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda, bu üç dinî zümreden biri olan Yahudilerin İbn Hafsûn İsyanı'nı desteklediklerine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yahudilerin böyle bir girişimde bulunmamış olmalarının en önemli nedeni, Vizigot İspanyası'nda -Katolik Hristiyanlar tarafından- uğradıkları zulümleri unutmamış olmaları ve Müslüman fatihlerin Endülüs'te oluşturdukları bir arada yaşama²⁷⁴ ortamını ortadan kaldırma konusundaki isteksizlikleri olabilir. Müslüman fatihler, Katoliklerin zulmünden onları kurtararak ülke içi ve dışına sürgün edilen Yahudileri eski yerlerine yerleştirmiştir.²⁷⁵

2.1.8. Coğrafyanın İsyan Etkileri

Endülüs'teki isyanların çokluğu dikkate alındığında coğrafi yapının da bunda etkili olduğunu iddia etmek abartı olmayacaktır.²⁷⁶ Coğrafi açıdan düz olmayan bir bölgede yer alan ve içinde birçok yüksek sıradağı barındıran Endülüs'ün dağlık yapısı, isyan hareketlerine çok elverişli bir zemin sunmuştur. Bu sarp ve engebeli coğrafya, içinde yaşayan insanların tabiatlarına etki ederek onları kendisi gibi haşın ve âsi kılmıştır.²⁷⁷ Bununla beraber; kalelerin sağlamlığı, yüksek hisarlar, aşınmaz

²⁷² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî (ö. 1041/1632) Edip, biyografi yazarı ve hadisçi (bkz: Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXVII, 445-446.

²⁷³ Makkârî, *Ezhârü'r-riyâz fî aḥbâri İyâz*, I-III, nşr. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, A. Hafîz Şelebî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Rabat, 1978, I, 59-60.

²⁷⁴ b.a: Bilgin, "Elhamrâ Modeli".

²⁷⁵ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

²⁷⁶ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî aḥbâri Gırnâta*, thk. Muhammed A. İnan (I-III), el-Mektebetü'l-Hanzi, Kahire, 1955, II, s. 36.

²⁷⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I, s. 57-58.

dağlar ve coşkun nehirleri birer unsur olarak bölgeler arasında doğal engeller oluşturmuştur. İsyancılar bu tabii savunma mekanizması sayesinde merkezî idareye mukavemet göstermiştir. İsyancıların başarısız olmaları durumunda, yüksek dağlık bölgelere ve korunaklı kalelere sığınarak idarecilerin cezalandırmalarından kurtulabilme imkânı bulmaları, hem onları ayaklanmak için cesaretlendirmiş hem de ayaklanmaların devamlılığında etkili olmuştur.²⁷⁸

Fetihten sonra bu topraklara yerleşen Arap fatihler, yerli halktan ayrı bir yerleşim planı çerçevesinde yaşamışlardır.²⁷⁹ Bu planlama merkezî idare iskân politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.²⁸⁰ İlk dönemlerde fetihlerin aksamasını önlemek ve devamlılığını sağlamak amacıyla savaşçı Arapların bu özelliklerini yitirmemeleri adına çoğunlukla yerli halktan ayrı bir iskân politikasına tabi tutulmuşlardır.²⁸¹ Ancak farklı sosyo-kültürel problemler doğurabilecek bu coğrafi iskân politikasının kalıcılığı beraberinde toplumsal problemleri de getirmiştir.²⁸²

Arap Müslümanların Müvelledûn ile iç içe yaşamaması, uzun vadede bu iki zümrenin kaynaşmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Dolayısıyla bu durum, İslâm'a yeni giren halkın, İslâm kardeşliği ortak paydasında İslâmiyet'i özümsemelerine ve bu potada erimelerine engel teşkil etmiştir. Bununla beraber, Müvelledûnun eski dindaşları olan Müsta'ribûnla da aynı ortamda yaşamaya devam etmeleri, -ortak bir kültürden gelmeleri de hesaba katıldığında- eski yaşantılarından tam bir kopuşun önüne geçmiştir.²⁸³

Endülüste çıkan Müvelledûn ayaklanmaları, genellikle sarp ve dışarıdan gelebilecek baskınlara dayanıklı bölgelerde olmuştur. Örneğin Tuleytulalıların isyana kalkışmalarında, onları cesaretlendiren etkenlerden birinin de yaşadıkları kalenin dış

²⁷⁸ Nureddin Al-i Ali, *Endülüs Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-164; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 32.

²⁷⁹ Beydûn, s. 223; Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma", s. 84.

²⁸⁰ Beydûn, s. 223-224; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 146.

²⁸¹ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

²⁸² Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma", s. 84.

²⁸³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 146, 160; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 32, 106-111.

saldırlara karşı güvenli olmasıdır.²⁸⁴ Tuleytula şehri, yüksek bir tepenin üzerinde kurulu ve etrafı sağlam, yüksek dağlarla çevrilmiş bir hilal şeklinde Tâcuh (Tajo) Nehri tarafından sarılmış²⁸⁵ haledir. Dolayısıyla dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı Tuleytula doğal bir koruma alanıyla çevrilmiştir. Nitekim daha önce de bahsi geçtiği üzere, burada çıkan ayaklanmayı bastırmak için Kurtuba'dan sevk edilen askerler bunu bildiklerinden, hile yoluna başvurarak Tuleytula'ya girebilmiştir.²⁸⁶

Endülüs'ün sarp coğrafi yapısı, bir taraftan Müvelled isyanların çıkmasına imkân tanırken, öte taraftan merkezî idare için söz konusu isyanları bastırmayı zora sokmuştur. Merkezî idareye bağlı askerî kuvvetler, kalelerin müstahkem²⁸⁷ yapılarını aşmaya güç yetiremediklerinden günlerce hatta aylarca kuşatmaya alarak içerdeki isyancıları yıpratma ve teslim olmaya zorlama stratejisi izlemekten başka bir şey yapamamıştır.²⁸⁸ Bu da uzun yıllar bastırılmayan isyanların devletin askerî gücünü meşgul etmesi ve kaynak israfına sebep olması anlamına geliyordu. Bunun yanısıra, aynı zaman zarfında birden fazla bölgede çıkan ayaklanmalar da, merkezî idareye yeterli düzeyde askeri gücü göndermesine imkân tanımamıştır.²⁸⁹

Gerek İbn Hafsûn İsyanı, gerekse diğer Müvelled isyanlarında, coğrafi sebeplerin etken faktör olduğunu, devletin idare merkezi olmasına rağmen Kurtuba'da kayda değer isyan hareketlerinin çıkmamasından da anlayabiliyoruz. Zira diğer yerleşim birimlerine kıyasla, merkezî bir konumda yer alan ve devletin idare merkezi olan Kurtuba, isyan çıkarmak için uygun şartları barındıran bir şehir değildi. Devletin yönetim kadrosunun ve askerî kuvvetlerinin temerküz ettiği bu şehirde başlayacak bir isyan, kısa süre zarfında bastırılabilirdi için isyan merkezleri arasında Kurtuba'nın adının pek geçmediği görülmektedir.²⁹⁰ İbn Hafsûn İsyanı'nın

²⁸⁴ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 275-276; Nüveyrî, s. 84.

²⁸⁵ Himyerî, s. 130.

²⁸⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 153, 154.

²⁸⁷ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, II, s. 36; İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, I, 57-58; İbn Haldûn, *Matmahu'l-nfus ve mesrahu't-teennus fi müleh-i ehli'l-Endelus*, thk. Muhammed Ali Şivabke, Dâru Ammâr, Beyrut, 1983, IV, s. 128; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 111.

²⁸⁸ Nüveyrî, s. 84; Himyerî, s. 130.

²⁸⁹ İbn Hazm, *Resâ'il*, II, s. 193; İbnü'l-Esîr, VI, s. 343; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 244; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 106-111.

²⁹⁰ Altundağ ve Aydınlı, s. 306-308.

cereyan ettiği coğrafi bölgenin de çok sarp ve korunaklı bir kale olduğunu, Himyerî'nin vermiş olduğu şu bilgilerden anlıyoruz:

“Bübâşter, Endülüs'te bulunan korunaklı bir kale olup Kurtuba'nın 80 mil uzağında bulunmaktadır. Kolay kolay ulaşılmaz bir kayanın üzerine kurulan kalenin iki kapısı bulunmaktadır. Bu iki kapıya hafif süvarilerin gidebileceği sarp bir yoldan ulaşılmaktadır. Kalenin nehre kadar uzanan bir yolu vardır. Üst tarafında ise kolay ulaşılabilir, tatlı sulara sahip, bereketli kuyuların olduğu genişçe bir ova vardır. Bu kalenin içinde çok sayıda kilise ve mabet bulunurdu. Ayrıca çevresinde kendisine bağlı birçok köy ve sağlam kale bulunmaktaydı. Etrafında bereketli sular, hurma, incir ve zeytin bahçeleri ve daha birçok çeşit meyve bulunmaktaydı.”²⁹¹

Bu verilerden İbn Hafsûn İsyanı'nın hem başlamasında hem de yarım yüzyıl sürmesinde Bübâşter gibi sarp bir kalenin ve bereketli bir coğrafyanın önemli ölçüde etkisi olmuştur. Nitekim defaten uzun süren kuşatmalara rağmen, Bübâşter kalesinin bir türlü askerî saldırılarla ele geçirilememesi, bu coğrafi etkiyi doğrulamaktadır. Denilebilir ki; Endülüs'teki isyanlarda, hem isyana kalkışmada cesaret verici olması hem de devam etmesinde, doğal korunaklı yapısıyla coğrafyanın etkisi göz ardı edilemez.²⁹² Özellikle konumuz olan İbn Hafsûn İsyanı'nda Bübâşter kalesi'nin merkezî karargâh olarak seçilmiş olması, etrafının verimli ova ve meyve bahçelerine sahip olan bir coğrafi yapıda olması, isyanın çıkmasında ve uzun yıllar devam etmesinde coğrafi etkeni çok daha bariz bir şekilde öne çıkarmaktadır.²⁹³

2.2. İsyân Süreci

2.2.1. İsyânın Başlaması ve Gelişimi

Ömer b. Hafsûn İsyanı'nın başladığı dönemi ele almadan önce, bu isyanı anlayabilmek adına İbn Hafsûn'un, isyana kalkışmadan önceki hayatından bahsetmek gerektiği kanaatindeyiz.

²⁹¹ Himyerî, s. 37.

²⁹² Watt ve Cachia, s. 155-156; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 107.

²⁹³ Endülüs'teki coğrafya için b.a: Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*; Bkz: M. Bahaüddin Varol, “Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar”, *İstem*, S. 14, 2009, s. 61-77.

İbn Haldûn, İbn Hafsûn'un tam künyesinin, Ömer b. Hafsûn b. Ömer b. Cafer b. Dimyân b. Fergelûş b. Uzfünûş el-Kus olduğunu zikreder ve İbn Hayyân'ın da onun nesebini bu şekilde aktardığını kaydeder.²⁹⁴ O, 860 yılında Mâleka taraflarında Hısnıavt'ta (Izmate) tanınmış Müvelled bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Vizigotlar döneminde bir kont olan dedesi Alfonso, ihtida ettikten sonra Cafer adını almıştır. Dedesinin kont olması, o dönemin asilzâdelerinden olduğunun bir göstergesidir. Malaga civarlarında geniş topraklara sahip olan Cafer, öldükten sonra toprakları miras yoluyla oğlu Hafsûn'a kalmıştır. Hafsûn, Ömer adındaki çocuğunun, nedeni belli olmayan bir sebepten ötürü komşusunun çocuğunu öldürmesi üzerine arazisini satarak Güney Endülüs'te bulunan Ronda'daki Bûbâşter Dağı eteklerinde bir yere yerleşmek durumunda kalmıştır. Daha önce zikredildiği üzere Ömer (İbn Hafsûn), geldiği bu yerde de fesat çıkararak bir olaya sebep olmuş ve Benû Halîd'den olan Ronda Valisi tarafından kırbaçlanmıştır.²⁹⁵ Bunun üzerine İbn Hafsûn, Kuzey Afrika'daki Rüstemîler Devleti'nin idare merkezi olan Tahert²⁹⁶ şehrine kaçmak zorunda kalmıştır.²⁹⁷

İbn Hayyân ise, Ömer'in Tahert'e kaçtığı 878 yılında, Benû Halîd'den Yahya b. Ubeydullah isimli valinin, bir önceki yılın ödenmeyen haraç bakiyelerini tahsil etmek için sırtlarını kırbaçlatarak halka baskı yaptığı, bundan ötürü halkın ayaklandığını kaydetmiştir.²⁹⁸ Muhtemeldir ki, el-Cezîretü'l-Hadra ve Takurunna²⁹⁹ idarecileri de, Ronda valisi Yahya b. Ubeydullah gibi Müvelled halka şiddet uygulamış olacaklar ki, Reyve'deki ayaklanma kısa süre zarfında bu iki şehre de

²⁹⁴ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 292.

²⁹⁵ İbnü'l-Kütüyye, s. 103.

²⁹⁶ Günümüzde Cezayir'in kuzeyinde tarihî bir kent. Eski bir Roma yerleşim merkezî olan Tingartia'nın 10 km. kadar batısında, Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan Tâhert, Cebelice'z-Zûl'un güney eteklerinde 1100 m. yükseklikte müstahkem bir mevkededir. Daha geniş bilgi için Bkz.: Nadir Özkuyumcu, "Tâhert", *DİA*, XXXIX, 392-393.

²⁹⁷ İbnü'l-Kütüyye, s. 103.

²⁹⁸ İbn Hayyân, II, s. 283.

²⁹⁹ İbn Hafsûn İsyanı'nın cereyan ettiği Reyve (Reyyo) ve el-Cezîretü'l-Hadra gibi Güney Endülüs'te bir bölge. Nitekim İbn Hafsûn İsyanı'nın başladığı Bûbâşter Kalesi'nin bulunduğu Ronda Dağı, Ronda şehrine bağlı, Ronda şehri de Takurunna Küresine/Bölgesine bağlıydı (Himyerî, s. 79; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 236, 239, 290).

sıçramıştır.³⁰⁰ Bu durum da bize Müvelledûn içindeki isyan hareketlerinin birbirini tetiklediğini göstermektedir.

İbn Hafsûn İsyânı'nın gerekçeleri ile ilgili olarak İbnü'l-Kütiyye ve İbn Hayyân aynı gerekçeleri göstermiştir. İbnü'l-Kütiyye'nin rivâyetinde, Ömer b. Hafsûn 878 senesinde Benû Halîd mensubu olan Reyeye valisi tarafından kırbaçlanmıştır. İbn Hayyân'a göre de aynı yıl Reyeye Valisi Yahya b. Ubeydillah, ödemedikleri haraç vergileri sebebiyle baskı uygulayarak halkı kırbaçlatmıştır. Dikkatle bakıldığında bu iki hadisenin de aynı yıl vuku bulduğu görülecektir. Üstelik her iki hadisenin vuku mahallinin de, kırbaçlamayı yaptıran valinin de aynı vali olduğu anlaşılmaktadır. Burada İbnü'l-Kütiyye, valinin sadece mensubu olduğu ailenin ismini vererek valinin ismini gizli tutmuşken; İbn Hayyân, valinin ismini de açıklayarak İbnü'l-Kütiyye'nin müphem bıraktığı kısmı tamamlamıştır. Daha önce İbn Hafsûn'la ilgili "fesat çıkarmıştır" denilen rivâyetteki fesadın, ne olduğuyla ilgili müphemlik de bu noktada beyan olmaktadır. Zira burada halkın kırbaçlanma sebebi ne ise İbn Hafsûn'un kırbaçlanma sebebinin de aynı olduğu noktasından hareketle; kuvvetle muhtemeldir ki, İbn Hafsûn halka yüklenen bu vergilerin tahsili sırasında idarenin uyguladığı baskı ve şiddete karşı çıkmış, halkı da kıskırtmak noktasında öncülük etmiştir. Ayrıca 878 senesinde kırbaçlama hadisesinden sonra aynı yıl Tahert'e kaçan İbn Hafsûn'un çalışmak için girdiği bir terzi dükkânında yaşlı bir adamla arasında geçen konuşma bunu doğrulamaktadır. Sözünü ettiğimiz bu yaşlı adam, ona Reyeye olaylarını ve Ömer b. Hafsûn'u tanıyıp tanımadığını sormuştur. Dolayısıyla Reyeye'deki hadiseleri merak eden adamın, peşi sıra İbn Hafsûn'u sorması da bizi, ayaklanmanın öncü isminin İbn Hafsûn olduğuna götürmektedir. Böylelikle İbn Hafsûn ayaklanmasının başlangıç tarihinin de kesin olarak 265/878 senesi olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁰¹

Tahert'e kaçtığı bilinen İbn Hafsûn, burada bir terzihanede çalışmaya başlamış, kırk gün çalıştıktan sonra tekrar Reyeye'ye dönmüştür. İbnü'l-Kütiyye, onu dönmeye ikna eden kişinin, çalıştığı terzi dükkânında karşılaştığı Reyeye'li bir adam olduğunu ve bu adamın, İbn Hafsûn'a "*İğne ile mi fakirlikle savaşacaksın?! Memleketine dön!*"

³⁰⁰ İbn Hayyân, II, s. 393-394; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 239.

³⁰¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 239.

Benû Ümeyye'nin senden çekeceği var. Zira sen büyük bir hükümdarlığın sahibi olacaksın”³⁰² dediğini rivâyet etmektedir. Bu rivâyet bize İbn Hafsûn İsyanı ile Müvelledûnun diğer ayaklanmaları arasındaki önemli bir farkı ortaya koymaktadır. İbn Hafsûn İsyanı, diğer ayaklanmaların aksine Benû Ümeyye düşmanlığından hareketle çıkmıştır.³⁰³ O halde bu isyanın mahallî olmadığı, aksine bütün bir Endülüs sathını hedeflemiş olduğu söylenebilir. Çünkü daha önce de değindiğimiz üzere, diğer Müvelled ayaklanmalar mahallî idareye karşı olmaları hasebiyle lokal kalmışken, İbn Hafsûn İsyanı ile merkezî idarenin ele geçirilmesi amaçlanmış ve bununla bütün Endülüs'ün kaderi tayin edilmek istenmiştir. Çalışma konumuzun alanına girmediğinden ele almadık; ama örneğin Benû Kasî ve Benû Mervan'ın ayaklanmalarındaki sebep, daha önce var olan ve İslâm hâkimiyetinin ilk yıllarında da kısıtlanmayan güç ve nüfuzlarının, daha sonra merkezî idare ya da mahallî yetkililer tarafından kısıtlanması ya da sonlandırılması olmuştur. İbn Hafsûn hareketini doğuran sebep ise doğrudan doğruya içinde yaşadığı halkın uğradığı bazı sıkıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tahert'te İbn Hafsûn'u bu isyana teşvik eden de bu sıkıntıları yaşayan halktan birisi olmuştur.

İbn Hafsûn İsyanı'na da sebep olan “halkın karşılaştığı sıkıntıların ne olduğu,” sorusu önem arz etmektedir. Bu sebepler, İbn İzârî'nin anlatımıyla bizzat İbn Hafsûn'dan rivâyet edilen sözlerden anlaşılmaktadır. O, kendisine destek toplamak için gidip görüştüğü Müvelledûn toplumuna, içinde buldukları durumu şöyle dile getiriyordu:

*“Uzun süredir emir size zulmediyor; mallarınızı zorla alarak sırtınıza güç yetiremediğiniz vergiler (vazâif) yüklüyor. Üstelik Araplar, sizi hor görerek köle gibi kullanıyor!...”*³⁰⁴

Bu sözlerden halkın üç temel sıkıntıyla karşılaşmış olduğu ortaya çıkmaktadır:

1. Mallarının zorla ellerinden alınması
2. Sırtlarına ağır vergiler yüklenmesi

³⁰² İbnü'l-Kütüyye, s. 103.

³⁰³ İbnü'l-Kütüyye, s. 86, 98, 100; İbn İzârî, II, s. 107; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 22; İbn Hayyân, s. 343-363; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 104-105; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 47.

³⁰⁴ İbn İzârî, II, s. 114.

3. Hor ve hakîr görülmeleri

İbn Hafsûn'un, dile getirdiği bu olumsuz tablo karşısındaki çözümünü "...Ben ise ayaklanmanızı dileyerek intikamınızı almak ve sizi bu kölelikten kurtarmak istiyorum"³⁰⁵ diyerek ortaya koymuştur. İbn İzârî, devamla "*İbn Hafsûn'un bu konuşmayı yapıp da kendilerinden olumlu yanıt almadığı hiçbir topluluğun olmadığını*" kaydeder ve "*O, böyle konuşarak maddi manevi her türlü desteği almıştır...*"³⁰⁶ diyerek, İbn Hafsûn'un halk üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

İbn Hafsûn'un gittiği Tahert'ten memleketine geri dönmesinde, yaşlı bir adamın kendisine nasihat etmesinin etkili olduğunu daha önce dile getirmiştik. Buna ek olarak, Tahert idarecileri olan Benû Yakzan'ın kendisini yakalamaları endişesi de etken olmuş olabilir.³⁰⁷ Zira o dönem, Benû Yakzan'ın Endülüs'teki Emevî idarecileriyle siyasi ilişkilerinin iyi olduğu bilinmektedir.³⁰⁸ Belirtmeliyiz ki, III/IX. Yüzyıl boyunca Endülüs Emevîleri'yle Kuzey Afrika'daki Rüstemîler'in ekonomik ve politik ilişkileri çok iyi olmuştur. Yani gerek iktisadî gerekse siyasi konularda her iki devletin de Abbasîler'e ve Abbasîler'in Kuzey Afrika'daki müttefiki Ağlebîler'e karşı olmaları, bu iki devletin dost kalmasını sağlamıştır. Nitekim İbnü'l-Hatîb de Tahert'teki Rüstemîlerin, Emir Muhammed'e bağlılıklarını ilân ettiklerini kaydetmiştir.³⁰⁹ İbn İzârî de Tahert hâkimi Muhammed b. Eflah'ın Endülüs Emiri Muhammed'le istişare ederek devlet işlerini yürüttüğünü belirtmiştir.³¹⁰ Dolayısıyla İbn Hafsûn'un Tahert'i terk etmekten başka da şansı yoktu. Aksi takdirde yakalanıp Endülüs idarecilerine teslim edilecekti.

İbn Hafsûn Tahert dönüşünden sonra yakın akrabalarının ve başka kimselerin destek verdikleri bir isyanı Güney Endülüs'te örgütlemiştir.³¹¹ Haklı veya haksız hiçbir hareketin toplumsal destek olmadan gelişme ve devamlılık gösteremeyeceğinin farkında olan İbn Hafsûn, çevresindeki herkesin güvenini kazanarak kısa zamanda geniş bir toplumsal destek elde etmiştir.

³⁰⁵ İbn İzârî, II, s. 114.

³⁰⁶ İbn İzârî, II, s. 114.

³⁰⁷ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 241.

³⁰⁸ İbnü'l-Kütüyye, s. 104.

³⁰⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 22.

³¹⁰ İbn İzârî, II, s. 161.

³¹¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 242.

İbn Hafsûn, kendisine destek olan gönüllü isyancılarla çok sarp ve sağlam olan Ronda'daki Bûbâşter Kalesi'ne yerleşerek isyanı fiilen başlatmıştır. Ronda dağları arasında yer alan bu kale, Endülüs'ün en korunaklı ve yalçın kalelerinden biri idi. Bu kalede yaşayanların ecelden başka hiçbir şeyden korkularının olmadığı söylenmektedir.³¹² Daha önce "coğrafyanın isyana etkileri" başlığı altında kalenin detaylı bir tasviri verilmişti.³¹³

İbn Hafsûn, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra çok Bubâşter Kalesi'nden *vur kaç* denilen gerilla savaşı taktiğiyle isyan başlatmıştır (880). Civardaki geniş mülk sahibi Araplar ve merkezî idareye bağlı diğer cemaatler üzerine ansızın saldırılar tertipleyerek hem mal toplamış hem de merkezî idarenin otoritesini sarsmıştır.³¹⁴ Reyeye Valisi Amir b. Amir'in karşı koyma çabaları sonuçsuz kalmıştır. İbn Hafsûn'un Reyeye valisine karşı kazandığı bu ilk zaferi, daha da meşhur olmasına ve etrafında toplananların gittikçe çoğalmasına neden olmuştur.³¹⁵

İbn Hafsûn, bu şekildeki saldırı ve faaliyetlerini üç yıl sürdürdükten sonra 883 senesinde vezir Haşim b. Abdülaziz'in komutasındaki bir ordu tarafından Bûbâşter Kalesi'ni terk etmeye mecbur edilerek Kurtuba'ya götürülmüştür. Kurtuba'da göz hapsinde kalan İbn Hafsûn, buranın ortam ve iâşe şartlarından şikâyetçi olmuştur:

"O yiyecekten yapılmış ekmeği alıp sahibi'l-medine olan (şehrin güvenliğinden sorumlu kişi) Muhammed b. Ğanim'e gittim ve ona:

- Allah sana insaf versin! Bununla yaşayabilmek mümkün mü(!) dedim. Bunun üzerine bana:

- Sen kimsin be şeytan(!) cevabını verdi.

Ondan ayrılıp giderken yolda saraya doğru giden vezir Haşim'e rastladım ve olanları ona anlattım. O da bana:

- Seni tanımıyorlar, kendini onlara tanıtıydın, dedi. Sonra diğer arkadaşlarıma dönüp olan biten her şeyi onlara da anlattım. Ardından aynı

³¹² İbn Saîd, I, s. 53.

³¹³ Himyerî, s. 37.

³¹⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledün Hareketleri*, s. 242.

³¹⁵ İbn İzârî, II, s. 104.

gün Kurtuba'dan ayrıldım. Derken amcam Müzahir'e gelip kim ne demişse tüm olup biteni anlattım."³¹⁶

İbn Hafsûn'un bu ifadelerinden, anlaşmalı teslim olan isyancıların Kurtuba'ya getirilip sürekli gözetim altında tutulduğu bir müessesenin varlığından söz edilebilir. İsyancıları merkeze alıp bu müessesede gözlem altında tutmak devletin gözetim politikasının bir gereği idi. Asilerin iâşesini de karşılayan bu müessese, onların memnuniyetsizliğini dile getirecek ve de buradan kaçacak kadar sıkı şartları barındırıyordu. Nitekim İbn Hafsûn da bu sıkı şartları kabullenememiş, bu durumdan memnun olmadığını gerekli mercilere şikâyet etmiştir. Ancak bu şikâyetinden olumlu bir sonuç alamayınca ilk fırsatta buradan kaçmıştır.

İbn Hafsûn, Kurtuba'dan kaçtıktan sonra amcası Müzahir'in yanına giderek başından geçenleri anlatmıştır.³¹⁷ Kaynaklarda kendisi hakkında pek açıklayıcı bilgiler bulunmayan amcasının onu isyana teşvik etme ihtimali düşünülebilir. Nitekim İbn Hafsûn, gittiği Bübâşter Kalesi'nde tekrar isyana başlamıştır.³¹⁸

Emir Muhammed, bu isyanı bastırmak için oğlu Münzîr'i görevlendirmiş ve iki ay süren kuşatma sonunda Bübâşter ele geçirilecekken, Emir Muhammed'in ölüm haberinin gelmesiyle kuşatmaya son verilmiştir.³¹⁹ Kuşatmanın kaldırılmasının en önemli sebebi merkezî idarenin boşluk kaldıramamasıydı. Bunun yanı sıra; Münzîr'e, rakibi olan kardeşi Abdullah ile olan taht mücadelesi baskın gelmiş ki, bu dönüş kararını almıştır. Zira Kurtuba'da iktidar değişimleri her zaman sancılı olmuştur.³²⁰

Münzîr'in kuşatmayı kaldırmasıyla, isyan daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ronda bölgesinin tümü, Akdeniz sahil bölgesine yakın birçok kale ve yerleşim yeri İbn Hafsûn'un etkisi altına girmiştir.³²¹ İbn Hafsûn, bulduğu her fırsatı isyan alanını genişletmek için değerlendirmiştir.

Kurtuba'da iktidarını sağlamlaştıran Münzîr'in (886-888) yaptığı ilk sefer, bizzat kendisinin komutasında büyük bir orduyla daha önce yarım bıraktığı İbn

³¹⁶ İbnü'l-Kütüyye, s. 105.

³¹⁷ İbnü'l-Kütüyye, s. 105.

³¹⁸ İbnü'l-Kütüyye, s. 105; İbnü'l-Esîr, VI, s. 343.

³¹⁹ İbn İzârî, II, s. 106.

³²⁰ Özdemir, *Endülü's'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 243-244.

³²¹ Özdemir, *Endülü's'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 244.

Hafsûn'un üzerine gitmek olmuştur. İbn Hafsûn'a bağlı birçok kaleyi ele geçirmiş, Bübâşter'i tekrar kuşatma altına almış fakat bir netice alamamıştır. Daha sonra Reyeye'ye bağlı Ercizûne'ye (Archidonia) geçerek burada İbn Hafsûn'un önemli iki destekçisi olan Aysûn ve Benû Tâlût isimli iki nüfuzlu aileyi esir almış³²² ve diğer İbn Hafsûn destekçilerine de gözdağı vermiştir. Emir Münzîr, sadece askerî seferlerle bu isyanın bitmeyeceğini düşünerek İbn Hafsûn İsyanı'na dayanak noktası teşkil eden öşür vergilerini bir yıl süreyle almayacağını ilân etmiştir. Bununla İbn Hafsûn'un propaganda gücünü kırmaya çalışmıştır. Ayrıca kendi ordusundaki askerlerin bağlılıklarını artırmak için babası Muhammed döneminde azaltılmış bahşişlerini tekrar artırmıştır.³²³

Münzîr, bütün bu önleyici adımlardan sonra İbn Hafsûn İsyanı'nı kökten halletmek amacıyla askerî hazırlıklarını tamamlamaya koyulmuş ve bizzat ordunun başında Bübâşter'e giderek kuşatma altına almıştır (888). İbn Hafsûn'u dışarıdan gelebilecek her türlü ekonomik, askerî ve istihbarî yardımları kesmiştir. Kalede sıkışan İbn Hafsûn, Münzîr'e haber göndererek kendisinin ve ailesinin emirin has mevâlisi arasına katılması ve eşyalarının taşınması için 100 katır temin edilmesi şartıyla teslim olacağını bildirmiştir.³²⁴ İbn Hafsûn'un emirin has mevâlisi olma talebi, belli ki bir daha Kurtuba'da kendisine iyi muamele edilme isteğiyle ilgilidir.

İbn Hafsûn, çocukları ve eşyalarını alarak Kurtuba'ya doğru yola koyulmuşken Emir Münzîr'in kuşatmayı kaldırmasıyla beraber tekrar isyan karargâhı olan Bübâşter kalesine dönmüştür. Anlaşılan o ki, onun Kurtuba'ya doğru yola koyulduğunu gören Münzîr, ayaklanmadan tamamen vazgeçtiğine inanmış ve kuşatmanın hemen kaldırılması emrini vermiştir.³²⁵ İbn Hafsûn bir harp hilesine başvurmuş ve bulduğu ilk fırsatta kalesine geri dönmüştür. İbn Hafsûn'un neden yeniden isyan etmeyi tercih ettiğine dair kaynaklarımızda açıklayıcı bilgilere yer verilmemiştir fakat kendisinin isyanı sürdürme konusunda ciddi bir arzusu olduğu aşikârdır.

³²² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 244.

³²³ İbn İzârî, II, s. 114-117.

³²⁴ Nüveyrî, s. 111-112; İbn İzârî, II, s. 117.

³²⁵ İbn İzârî, II, s. 117.

İbn Hafsûn'un Bübâşter kalesine geri dönüp tekrar isyan başlatması üzerine, Münzîr burayı tekrar kuşatma altına almış ancak henüz kuşatmanın üçüncü gününde aniden vefat etmiştir. Emir Münzîr'in kardeşi Abdullah'ın tertip ettiği bir suikast sonucuyla mı, yoksa yakalanmış olduğu bir hastalık nedeniyle mi öldüğüne dair kaynaklarda farklı rivâyetler mevcuttur.³²⁶ Ölümünde Abdullah'ın parmağının olabileceği: *"Münzîr'in yaralı olduğu (hasta olduğu), yarasına pamuktan bir beze sürülmüş zehir konulduğu ve bu sebeple vefat ettiği söyleniyor"*³²⁷ şeklindeki rivâyet İbnü'l-Kütüyye'ye aittir. İbn İzârî ise, *"ne olduğu anlaşılmayan bir hastalığa yakalandığını, idareyi üstlenmesi için kardeşi Abdullah'ı kuşatma alanına çağırıldığını ve Abdullah'ın oraya varır varmaz Münzîr'in ruhunu teslim ettiğini"*³²⁸ kaydeder.

Münzîr, kardeşi Abdullah'ın tertiplemediği bir suikast sonucu öldürülmüşse, bunda İbn Hafsûn'un bir dahli var mıydı? Diğer bir ifadeyle, İbn Hafsûn ile Abdullah b. Muhammed, Münzîr'in ölümü hakkında anlaşmış olabilirler mi(?) sorusu akla gelebilir. Şayet böyle bir ittifak yapılmışsa, bunun İbn Hafsûn açısından büyük bir siyasi başarı anlamına geldiğini söylemek abartı olmaz. Ayrıca bu isyanın, neden diğerlerinden farklı olarak yarım asır boyunca sürdüğü noktasının izahı için önemli bir bilgi olurdu. Ancak ulaşabildiğimiz kaynaklarda bunu veya aksini ispatlayacak somut bir delil bulunmamaktadır. Her ne kadar böyle bir somut delil olmasa da, bu ihtimalin olmadığı anlamına da gelmemektedir. Zira sapsağlam sefere çıkan ve başarılı bir kuşatma gerçekleştiren emir Münzîr'in, ansızın sebebi belli olmayan ölümcül bir hastalığa yakalanmış olmasının bıraktığı soru işaretleri, bunu akla getirmektedir. Sebep her ne olursa olsun İbn İzârî'deki bilgiye göre anlıyoruz ki; emir Münzîr'in vefatıyla muhasaraya katılan askerlerin büyük çoğunluğu dağılmış, kardeşi Abdullah, yanında kalan az sayıda askerle beraber emirin cenazesini Kurtuba'ya güçlükle taşımıştır.³²⁹

Abdullah'ın, kardeşi Münzîr'in yerine idareyi devraldıktan sonra yaptığı ilk icraat, İbn Hafsûn'u ayaklanmadan vazgeçirmek olmuştur. O seleflerinin aksine

³²⁶ İbnü'l-Kütüyye, s. 114; İbn İzârî, II, s. 118; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 25.

³²⁷ İbnü'l-Kütüyye, s. 104.

³²⁸ İbn İzârî, II, s. 118.

³²⁹ İbn İzârî, II, s. 118-119.

bütün Reyve bölgesinin idaresini İbn Hafsûn'a vermiştir. Bununla beraber onu kontrol altında tutmak için Araplardan Abdülvahhab b. Abderraûf adında birini de ona idarede müşterek kılmıştır. Aslında Emir Abdullah'ın kardeşi Münzîr'in ölümünden sorumlu olabileceği ihtimalini değerlendirenler, onun emirliği üstlendikten sonra almış olduğu bu karardan da çıkarım yapmış olabilirler. İlk bakışta bakıldığında olayları bir araya getirerek böyle bir çıkarımda bulunmak mümkün gibi görünebilir. Ancak Abdullah'ın, bu tür iddialardan beri olarak seleflerinden farklı bir stratejiyle böyle bir karar almış olması da pekâlâ mümkündür.

Emir Abdullah'ın, Reyve bölgesinin idaresini İbn Hafsûn'a bırakmasıyla beraber isyan dinmiştir. Ancak bu kez de İlbire'de Arap-Müvelledûn çatışması başlamıştır.³³⁰ Aynı şekilde bir savaş da İşbîliye'de patlak vermiştir. İbn Mervan el-Cillikî, İşbîliye'deki Arap-Müvelledûn çatışmasını fırsat bilerek merkezî otoritenin kontrolü dışında kalan bu bölgeye saldırılar düzenleyerek halkı sıkıştırıp mal toplamaya çalışmıştır. Hemen hemen el-Kuveru'l-mücennede denilen askerî bölgenin tümünde çok geniş çaplı olmasa da, Müsta'ribûnun desteklediği Müvelledûn ile Araplar arasında kargaşa ve çatışmalar çıkmıştır. Yine aynı dönemde Yukarı sınır bölgesindeki Arap kabilelerden Benû Tûcîbî ayaklanmıştır.³³¹ Emir Abdullah döneminde Endülüs fitne ile dolmuş, fitne her tarafa galebe çalmış ve onun idaresi boyunca fitne hiç ortadan kalkmamıştır.³³² İbn Hafsûn'un bunca âsiliğine rağmen merkezî idareden istediğini almış olması, zaten idareden memnun olmayan diğer bölgelerdeki Müvelled liderleri de etkilemiş ve olayların çıkmasını tetiklemiş olabilir. Elbette bu sırada merkezî idarenin bir hayli zayıf olması da söz konusu ayaklanmaların çıkmasında büyük etken olmuştur.

Bütün bu gelişme ve etkenlerin yanı sıra 888 yılında yaşanan kıtlığın özellikle Endülüs'ün güneyindeki bazı yerleşim yerlerinde açlığa neden olması, yol kesme ve ticaret mallarını Kurtuba'ya taşıyan ticaret kervanlarına yapılan saldırıları arttırmıştır. İbn Hâkân bu ortamı şöyle tasvir etmiştir:

³³⁰ İbn Hayyân, III, s. 15-18; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 246.

³³¹ İbn Hayyân, III, s. 20-27; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 246.

³³² İbnü'l-Esîr, VI, s. 356.

“Yollar korkuya büründü, taşınan mallar, yol kesicilerin (eşkıya) artmasıyla yollarda yağmalanmaya başlandı. Merkezî yönetim (Kurtuba idaresi) ise bu sırada duran yaprağı bile hareket ettirecek güce sahip değildi.”³³³

Güvenin kalmadığı ve emniyetin sağlanamadığı bir ortam, haliyle iç ticaretin de engellenmesine, dolayısıyla merkezî yönetim altındaki toprakların genel ekonomik yapısının çökmesine neden olmuştur. Merkezî idarenin nüfuz ettiği bölgelerde durum bundan ibaret iken, İbn Hafsûn’un idaresindeki Reyve Bölgesi’nde hayat nasıl devam etmekteydi? Bu sorunun cevabını bulmaya çalışmak konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

İbn Hafsûn’un isyan merkezi Bübâşter ve ona bağlı kalelerin bulunduğu Reyve bölgesindeki halk, Endülüs’ün diğer taraflarına kıyasla daha müreffeh bir hayat yaşıyordu. Nitekim İbn Hafsûn’u “fasık”, “facir”, “mârik”, gibi sıfatlarla niteleyen tarihçi İbn İzârî³³⁴ bile bu duruma şöyle dikkat çekmiştir:

“...İbn Hafsûn’a bağlı olanlar, insanların en hayırsızları ve en şerlileriydiler. O, onları memleketleri fethetme ve çokça mal elde etme konusunda teşvik ediyordu. Bununla beraber İbn Hafsûn, taraftarları arasında seviliyordu. Taraftarlarına karşı son derece mütevazıydı. O, şerrine ve fışkına rağmen namusun korunmasını son derece önemserdi. Bu özelliği halkın ona teveccühünü arttırıyordu. Onun zamanında idaresi altındaki topraklarda bir kadın yalnız başına mal ve eşyasıyla yol boyunca hiçbir kimse tarafından rahatsız edilmeden bir şehirden diğerine gidebilirdi. Çünkü böyle bir suçun cezası, şahit olmaksızın ölümdü. Bunun için kadının beyanı (şikâyeti) esas kabul edilirdi. O, haksız olan oğlu bile olsa adaleti uygulamaktan geri durmazdı. İnsanlara iyilik yapar, cesur olanlara iyi davranır, güç yetirebildiği halde iyiyi affeder ve ona itaat ettiklerinde atından bilezikler hediye ederdi...”³³⁵

³³³ İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Abdullah b. Hâkân b. Abdullah el-Kaysî el-İşbîlî, *Matmahu'l-enfûs ve mesrahü't-teennus fî müleh-i ehli'l-Endelus*, thk. Muhammed Ali Şivabke, Dâru Ammâr, Beyrut, 1983, s. 39.

³³⁴ İbn İzârî, II, s. 139.

³³⁵ İbn İzârî, II, s. 114-115.

İbn Hafsûn'un yönetimindeki Reyve Bölgesi'nde halkın huzuru yerindeyken, Emir Abdullah'ın başında bulunduğu merkezî idarenin hüküm sürdüğü topraklarda her geçen gün halkın yaşam koşulları kötüleşmiştir. Abdullah, ülkenin kötü gidişatından ve ayaklanmalardan bunalmış, üstelik bunlara karşı koyacak askerî ve ekonomik gücü de zayıflamıştı. Bu durumu gören İbn Hafsûn, artık merkezî idareye bağlı kalmayacağını ilan ederek yeniden isyan bayrağını çekmiş, Şezûne, el-Cezîretü'l-Hadrâ ve Takurunna bölgelerindeki merkezî idareye bağlı Arap kabilelerinin üzerine saldırılar tertiplemeye başlamış ve bu saldırılarını başkent Kurtuba yakınlarına kadar genişletmiştir.³³⁶ Ancak burada dikkat edilecek husus, İbn Hafsûn'un saldırılarını sadece Arap bölgeler üzerine yapmasıdır ki; bu da onun Arap düşmanlığı düşüncesiyle hareket ettiğini ve kavminin (Müvelledûn) intikamını almak istediğini gösterir. Nitekim önceki sayfalarda İbn İzârî'nin, İbn Hafsûn'un ağzından aktardığı ifadeleri de bu durumu açıklar mahiyettedir.³³⁷

İbn Hafsûn, Araplar üzerine yeni saldırı dalgası başlattığı zaman, İlbire, İsticce, Tudmir, Şezûne, Ceyyân ve el-Cezîretü'l-Hadrâ'daki Müvelled nüfusla da temaslar kurmuştur. Gittiği her yerde "Kurtuba Emiri'nin kendilerinden cebren mallarını aldığını, ödemekte zorlandıkları haksız vergilere muhatap olduklarını ve Arapların kendilerine köle gibi muamele ettiklerini" söylediğini hatırlayacak olursak, Müvelledûn ve Müsta'ribûnu Arap düşmanlığı düşüncesi etrafında bir araya getirme ve Emevî idaresine karşı harekete geçirmede pek zorlanmamıştır. O, sadece onları rahata kavuşturmaya değil, bütün Endülüs'ü Emevîlerden geri almayı ve Arapları geldikleri yere geri göndermeyi vadetmiştir.³³⁸ Nitekim o, bu vaatleriyle hedeflediği amaca ulaşmak için, Kurtuba'ya çok yakın ve bir o kadar da stratejik önemi haiz Poley (Aguilar) kalesini de ele geçirmiştir.³³⁹ Böylece İbn Hafsûn, el-Vâdi'l-Kebîr Nehri'nin güneyinde kalan yerleşim yerlerinin çoğunu ve bu yerleşim yerlerinde olan yüzlerce kaleyi kontrolü altına almıştır. Bununla Kurtuba tam bir askerî ve iktisadî

³³⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, S. 247-248.

³³⁷ İbn İzârî, II, s. 114.

³³⁸ İbn İzârî, II, s. 114.

³³⁹ İbn Hayyân, III, s. 93; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 248.

ablukaya alınmıştır.³⁴⁰ İbn Hafsûn elde ettiği bu başarısıyla, amaçladığı Kurtuba'yı ele geçirme niyetini gerçekleştirmeye çok yaklaşmıştır.

Endülüs'teki diğer bazı hadiselerin oluşturduğu atmosfer, olayların İbn Hafsûn'un lehine cereyan etmesine neden olmuştur. Müsta'ribûn cemaati lideri Şerbend'in (Servando), kardeşinin işlediği bir suç yüzünden emir Abdullah'la arası açılmış; o da Poley'e yerleşen İbn Hafsûn'a sığınmış ve haliyle bu olay Müsta'reb halkın İbn Hafsûn'a olan desteğini önemli ölçüde arttırmıştır. İbn Hafsûn bunu bulunmaz bir fırsat gibi değerlendirmiş; emrine verdiği askerî kuvvetle onu Kurtuba üzerine *vur kaç* şeklinde akınlar yapmakla görevlendirmiş,³⁴¹ böylece asıl hedefi olan Kurtuba'yı ele geçirmek için yıpratma akınları tertiplemiştir.

Önüne çıkan bütün fırsatları değerlendiren İbn Hafsûn, 891 yılına gelindiğinde gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu aşamada, hem destek almak hem de meşruiyetini sağlamak amacıyla dönemin devletlerinden yardım talep etmiştir. Abbâsîlerin Kuzey Afrika'daki müttefiki olan Ağlebîlerin hükümdarı İbrahim b. Ahmed el-Ağlebî ile karşılıklı hediyeleşmiştir.³⁴² Görülen o ki İbn Hafsûn, bu girişimiyle sosyo-politik bir denge de kurmaya çalışmıştır. Zira ülke içinde cephesini Arap düşmanlığı üzerinden kurup Müsta'rib ve Müvelled halkı kompoze etmeye çalışırken; dış cephede de meşru İslâmî idarelerle müspet iletişim içine girmek suretiyle hem İslâm âlemine bir düşmanlık beslemediği görüntüsünü vermek istemiş hem de kuracağı muhtemel bir devlet için meşruiyet arayışına girmiştir.

İbn Hafsûn'un Ağlebîler'le temas kurmasındaki diğer bir düşünce de şayet Endülüs merkezî yönetim idaresini ele geçirebilirse, Kuzey Afrika'daki Ağlebîler örneği gibi dışarıda ismen Abbâsîlere bağlı, içerde tam bağımsız bir devlet kurma isteği olabilir.³⁴³

İbn Hafsûn karşısında bir varlık gösteremeyen Emir Abdullah, vezirlerinin karşı çıkmalarına rağmen elinin altında kalan son ordusuyla İbn Hafsûn üzerine

³⁴⁰ İbn Hayyân, III, s. 93-96; İbn İzârî, II, s. 126-127; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 248.

³⁴¹ İbn Hayyân, III, s. 82, 102; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 249.

³⁴² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 32.

³⁴³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, 249.

sefere çıktı.³⁴⁴ Onun bu kararının çok kritik olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü şayet, yenilecek olsa bu Endülüs Emevî Devleti'nin sonu demek oluyordu; ama kazanması halinde ise İbn Hafsûn İsyanı büyük bir darbe almış olacaktı. Dolayısıyla her şey emirin bu seferinin sonucuna bağlı görünüyordu.

Emir Abdullah 891 tarihinde elindeki 14 bin kişilik bir ordu³⁴⁵ ile Poley'deki İbn Hafsûn üzerine sefere çıkmıştır. Bu ordunun sayısı ile ilgili farklı rakamlar verilmiştir. İbn Hayyân, yukarıda zikredilen rakamı verirken; hem İbn Abdürabbih³⁴⁶ hem de İbn İzârî³⁴⁷ 18 bin rakamını vermiştir. İbn Abdürabbih, burada bir detay bilgi de vermek suretiyle söz konusu ordunun 14 bini Kurtubalılardan, geriye kalan 4 bini ise Mevâlî ve diğerlerinden teşekkül ettiğini kaydetmiştir.³⁴⁸

Bu sefere çıkılırken Emir Abdullah, danışman ve komutanların savaş stratejisi ile ilgili görüşlerini almıştır. Ordu komutanlarından Abdülmelik b. Abdillâh b. Ümeyye, doğrudan İbn Hafsûn'a saldırmak yerine civardaki tepelere sızmanın ve peyderpey yaklaşıp saldırıya geçmenin daha uygun olacağını söylerken; Yukarı Sınır bölgesindeki ayaklanmaları bastırmakta gösterdiği başarıyla meşhur olan komutan Ahmed b. Ebî Abde ise, doğrudan düşmanla karşı karşıya gelmenin daha isabetli olacağını savunmuştur. Emir, bu ikinci görüşü benimseyerek düşmana doğrudan saldırmayı tercih etmiştir. Poley yakınlarında düşmanla karşılaşan Abdullah'ın ordusu kendi mevcutlarının iki katından daha da fazla olan İbn Hafsûn ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. Burada belki İbn Hafsûn'un adamlarının arasında çok sayıda mürtedin de bulunduğunu belirtmek konumuz açısından önem arz edebilir. İbn İzârî, İbn Hafsûn'un adamları arasında pek çok mürtedin de bulunduğunu³⁴⁹ rivâyet etmektedir ki, bu rivâyet Dozy'nin³⁵⁰ Müvelledûn arasında şeklen

³⁴⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, 249-250.

³⁴⁵ İbn Hayyân, III, s. 104; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 250.

³⁴⁶ İbn Abdürabbih Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdü'l-ferid (I-IX)*, thk. Müfid Muhammed Kumeyhe, 1.baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, VI, s. 238-9.

³⁴⁷ İbn İzârî, II, s. 127.

³⁴⁸ İbn Abdürabbih, VI, s. 238-9.

³⁴⁹ İbn İzârî, II, s. 123.

³⁵⁰ Reinhart Pieter Anne Dozy: Hollandalı şarkiyatçı (oryantalist). Endülüs ile ilgili en önemli eseri, *Histoire des Musulmans d'Espagne*'dir. Hakkında daha fazla bilgi için bkz: Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *DİA*, IX, 513-514.

müslümanlaşmış gizli Hristiyanların bulunduğu görüşünü doğrulamaktadır.³⁵¹ Bu durum, bu sıralarda Müvelledûn arasında İslâmlaşma (ihtida) kadar, dinden çıkma (irtidât) hareketliliğinin de olduğunu gösterir.

İbn Hafsûn Poley yakınında aldığı bu ağır yenilgiyle tedricen önce Poley kalesine, sonra İstece'ye, ardından da asıl karargâhı olan Bübâşter'e çekilmek zorunda kalmıştır. Daha önce Kurtuba'ya sıkışıp kalan emir Abdullah ise, bu ölüm kalım zaferinden sonra sırasıyla Poley, İstece ve Ceyyân yerleşim yerlerini kontrolü altına alıp nüfuzunu tekrar artırmıştır. Üstelik bununla da yetinmeyerek Bübâşter'e kadar gidip orayı kuşatma altına almış; ancak kuşatmayı kısa tutarak sadece buradaki ziraat alanlarını tahrip etmekle yetinmiştir. Emir Abdullah daha sonra Kurtuba'ya geri dönmüştür. Bu dönüş sırasında İbn Hafsûn'un ona karşı tertiplediği suikast başarısız olmuştur.³⁵² Poley savaşından sonra askerler savaşın asıl kahramanının komutan Ahmed b. Ebî Abde olduğunu dillendirince, Abdullah da onu vezirlikle taltif etmiştir. Bu önemli komutan, yirmi üç yıl boyunca çıkan ayaklanmaları bastırmak ve Hristiyan krallıklara akınlar yapmak için gönderilen orduların başında olmuştur. Endülüs tarihi ile ilgili müellifi meçhul **Ahbâru mecmû'a**'da³⁵³ onun kahramanlıkları şöyle özetlenmiştir: *"İbn Hafsûn ve diğer isyancılarla çok sayıda savaş yaptı. Üzerlerine afetler yağdırdı. İbn Hafsûn'u kalesinden indirdi. Doğudaki isyancıları hizaya getirdi."*³⁵⁴

Yukarıda anlatıldığı gibi, Poley savaşı, her iki tarafın kaderini belirleyen olması açısından, merkezî idarenin İbn Hafsûn'la yaptığı en kritik savaş olmuştur. Nitekim şair Abdi Rabbih, bu zaferi, üstüne ölü toprağı serpilmiş bir halkın (Arapları kastederek) yeniden doğuşu ve karanlığın aydınlığa dönüşmesi şeklinde şöyle tasvir etmiştir:

"Hakk, ortaya çıkıp doğru yolu gösterdi

³⁵¹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 250, dipnot, 2.

³⁵² İbn Hayyân, III, s. 96-100.

³⁵³ Endülüs Tarihi ile ilgili müellifi bilinmeyen bir eser (Bkz. Ahmet Ağrakça, "Ahbâr Mecmûa", *DİA*, I, 489-490).

³⁵⁴ *Ahbâru mecmû'a*, s. 151.

Ay, kapkaranlık geceyi gündüze çevirdi.”³⁵⁵

Üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen, halkın bu savaşın hatıralarını unutamadığı anlaşılmaktadır. Halk için bu savaşın manevi sonucu maddi sonucundan daha önemli olmuştur. Bazen doğum ve ölüm olaylarının zamanı anlaşılabilir diye, bu savaş bir tarih başlangıcı olarak kullanılmıştır. Örneğin; İbnü'l-Faradî, “İbn Hâris” adında birinden bahsederken, onun Poley savaşının akabinde öldüğünü kaydetmiştir.³⁵⁶ Bu savaşla, İbn Hafsûn saldıran taraf pozisyonundan savunma yapan taraf pozisyonuna çekilmiştir. Böylelikle, Kurtuba’yı ele geçirip Emevî idaresine son verme düşüncesi zindeliğini yitirip ikinci sıraya ötelenmiştir. Merkezî idare açısından bu savaşın kısa vadedeki getirisi ise, Poley, Ceyyân (Jaén), İsticce ve Arşidona’nın tekrar kontrol altına alınmış olmasıdır.³⁵⁷ Ancak belirtilmelidir ki, emir Abdullah’ın bu başarıları, İbn Hafsûn İsyanı’nı sona erdirememiştir. Zira sosyo-ekonomik ve sosyo-politik olarak, halk tarafından finanse edilip beslenen bir hareketin, bir mağlubiyetle hemen son bulması beklenemez. Nitekim İbn Hafsûn hareketin, bu yenilgiden sonra da uzun yıllar sürmüş olması bunu doğrulamaktadır.

Poley savaşı yenilgisinden sonra, İbn Hafsûn İsyanı’nın duraklama dönemi diye nitelendirilebileceğimiz ikinci aşaması başlamıştır. Emir Abdullah’ın vefat tarihi olan 912 senesine kadar süregelen bu aşamada, hadiseler gel-gitler düzeyinde denilebilecek şekilde cereyan etmiştir.

Emir Abdullah’ın Poley savaşı sonrası askeri faaliyetlerinin önceliği, doğrudan İbn Hafsûn üzerine değil de, onun öncülüğünde ayaklanıp ona destek veren küçük Müvelled isyancılar üzerine olmuştur. Bunların başında Bagu bölgesinde ayaklanmış olan Said b. Mesttenne geliyordu. Bu kişi, kendi bölgesinde Müvelledûn ve Müsta‘ribûnu bir araya getirerek Araplara karşı ayaklanmalarına öncülük etmiş ve birçok kötü fiilde bulunmuştur. Birçok Arabı öldürmüş ve bazısının atlarını alıp

³⁵⁵ İbn Hayyân, III, s. 100.

³⁵⁶ Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed, *Tarihu 'ulemâi 'l-Endelus* (I-II), Kahire, 1954, I, s. 357.

³⁵⁷ İbn Hayyân, III, s. 102; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 251.

Müvelledûna vermiştir.³⁵⁸ Emir Abdullah, 892 senesinde Said b. Mestenne'yi itaat altına almayı başarmıştır.³⁵⁹

Kaynaklarda, İbn Hafsûn'la ittifak kurarak ona destek çıkan bir diğer Müvelled isyancı liderin, Hayr b. Şakir olduğu kaydedilmiştir. Bu kişi, 890 senesinde Ceyyan'da Müsta'rib ve Müvelled nüfusu organize ederek ayaklanmalarına öncülük etmiştir. Özellikle İbn Hafsûn'un İlbire'de olduğu dönemde, Araplara karşı ayaklanarak ona büyük destek vermişti. Emir Abdullah, onun üzerine doğrudan gitmek yerine bir hile yoluna başvurmayı tercih etmiştir. Emir, oraya yerleştirdiği adamları aracılığıyla, İbn Hafsûn ve Hayr b. Şakir'in arasını açmaya çalışmıştır. Bir şekilde İbn Hafsûn'a, Hayr b. Şakir'in dost görünmesine rağmen düşmanca davranışlar içinde olduğuna dair haberler ulaştırılmış, bu tür haberlerin gelmesi üzerine de İbn Hafsûn, Hayr b. Şakir'i öldürtmüştür.³⁶⁰ İbn İzârî'deki bir rivâyete göre, İbn Hafsûn'un Emir Abdullah'a yakınlaşmak için Hayr b. Şakir'i öldürtüp kafasını ona göndermiştir.³⁶¹ Bu tür yöntemlere başvurmasıyla, daha önce bahsi geçen I. Hakem'i hatırlatan Emir Abdullah, savaşa çıkmadan önemli bir düşmanından daha kolayca kurtulmuştur.

Merkezî idareye karşı ayaklanan düşmanlarını bir bir bertaraf eden emir Abdullah, ardından Tüdmîr'de isyan eden Deysem b. İshak'ı itaat altına alma çabası içine girmiştir. İbnü'l-Kütüyye'nin rivâyetine göre Deysem, çok sayıda taraftara sahipti. Ayrıca beş bin kadar köle satın alıp asker olarak kullanması da, onun, çok geniş imkânlarla sahip olduğunu gösterir.³⁶² Bununla beraber, merkezî idareye ödemek zorunda olduğu vergiyi de uzun süre göndermeyince Emir, hem İbn Hafsûn'la ittifak kurup ona yardım ettiğinden onu cezalandırmak, hem de göndermesi gereken vergiyi tahsil etmek için, Abdulmelik b. Umeyye komutasındaki bir orduyu Tüdmîr üzerine göndermiştir. Deysem, her ne kadar ilk başta bu orduyu küçümseyip teslim olmasa da, Abdulmelik b. Umeyye'nin, teslim olmaması halinde

³⁵⁸ İbn Hayyân, III, s. 27; İbn İzârî, II, s. 124.

³⁵⁹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 252.

³⁶⁰ İbn Hayyân, III, s. 24; Özdemir, Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 253.

³⁶¹ İbn İzârî, II, s. 123.

³⁶² İbnü'l-Kütüyye, s. 119.

taş üstünde taş bırakmayacağı tehdidinde bulunmasıyla, itaat etmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁶³

Emir Abdullah, hem küçük Müvelled ayaklanmalarını itaat altına almaya çalışmış hem de aynı zamanda İbn Hafsûn üzerine seferler düzenlemeye devam etmiştir. Bu kapsamda Emir'in oğlu Mutarrif, 894'te Bûbâşter'i kuşatmış ancak, İbn Hafsûn'un karargâhı olan kaleye girememiş, kale etrafındaki ekili arazileri tahrip etmekle yetinmiştir. İbn Hayyân, emir'in bu sefer sırasında İbn Hafsûn'un babasının yaptırmış olduğu bir kiliseyi de tahrip ettiğini kaydetmiştir.³⁶⁴ Bu bilgiye göre, İbn Hafsûn'un babasının çok önceleri mürted olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hafsûn, 897'de saldırı pozisyonuna geçerek İsticce'yi ele geçirmiş; bunun üzerine emir, bu kez de oğlu Ebân'ı onun üzerine göndermiştir. Ebân, bu seferiyle el-Cezîyetü'l-Hadrâ, Arşidona, İlbire ve Şelubenya'yı kontrolü altına alarak üstün bir başarı göstermiştir.³⁶⁵

Emir Abdullah'ın kararlı ve sürekli seferleri karşısında kalesine sıkışıp kalan İbn Hafsûn, hem Endülüs'ün içinde hem de dışında yeniden destek arayışına koyulmuştur.³⁶⁶ Öncelikle Kuzey Afrika'daki İdrîsîlerle sonra da Şî' Ubeydîlerle temasa geçmiş, ancak beklediği desteği alamamıştır.³⁶⁷ Bunun üzerine Yukarı Sınır Bölgesi'nde nüfuzlu bir aile olan Benû Kasî ile temas kurmuştur. Bu iki müttefik, daha evvel de bahsettiğimiz Kurtuba'yı ele geçirme amacıyla kuvvetlerini Kurtuba'ya çok yakın bir yer olan Ceyyan'da birleştirmeyi kararlaştırmışlardı. Varılan anlaşma gereği Benû Kasî'den olan bir birlik Ceyyan'a gitmek için yola koyulmuş, ancak aynı zamanda Zaragoza'yı (Saragossa) kuşatmaya almış olan Benû Kasî lideri Muhammed b. Lebb'in öldüğü haberinin gelmesiyle, bahsi geçen birlik geri dönmek durumunda kalmıştır.³⁶⁸ Birliğin geri dönmesi, liderlerinin ölmesi üzerine başsız kalmaları ve ne yapacaklarına karar verememelerinden kaynaklanmış olabileceği gibi, bu ittifak kararı alınırken kendi içlerinde ihtilaf etmiş olmalarından

³⁶³ İbnü'l-Kütüyye, s. 119; İbn Hayyân, III, s. 9; İbn İzârî, II, s. 144; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 253.

³⁶⁴ İbn Hayyân, III, s. 108-109; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 253.

³⁶⁵ İbn Hayyân, III, s. 108-110; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 254.

³⁶⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 283; Kennedy, s. 94.

³⁶⁷ İbn Hazm, *Resâil*, II, s. 84.

³⁶⁸ İbn Hayyân, III, s. 127; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 254.

da kaynaklanmış olması mümkündür. Çünkü kabile kültürünün baskın olduğu böyle gruplarda farklı görüşler değil, liderin kararı sorgusuz sualsiz kabul edilirdi. Bu olayda lider ölünce karar mekanizmasında boşluk oluştuğundan, eski kararın uygulanabilirliği ortadan kalkmıştır.

İbn Hafsûn, Benû Kasî ile yaptığı ittifakın sonuçsuz kalması üzerine, bu kez de Aşağı sınır bölgesi çoğunluğunun elinde olduğu İbn Mervan el-Cillikî ile temasa geçerek kendisine itaat etmesini istemiş fakat İbn Mervan buna yanaşmamıştır.³⁶⁹ Zira İbn Mervan zaten daha önceden Batalyevs ve civarında yarı özerk küçük bir emirlik kurmuştu. Yani kendi iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde ise Kurtuba'ya bağlı idi.³⁷⁰ Onun İbn Hafsûn'u reddetmesi, bu statüsünü kaybetme kaygısından olabilir. Bunun yanı sıra, o aralar Emir Abdullah ile kurduğu iyi ilişkilerin zarar görmesinden de çekinmiş olabilir.

Endülüs içinde ve dışında destek arayışları sonuçsuz kalan İbn Hafsûn, bu aşamadan sonra, artık Müvelled olmaktan çıkıp farklı bir politika güderek Hristiyan dinî kisvesine bürünmüştür. Başka bir ifadeyle İslâmiyet'ten irtidat edip Hristiyanlığa girmiştir. İbn Hafsûn'un neden din değiştirip Hristiyanlığa geçtiği hakkında birbirinden farklı yorumlar yapılabilir. Dozy'e göre İbn Hafsûn çok daha önceden Hristiyan olmuştu fakat Müvelledûndan olan taraftarlarının kendisinden desteklerini geri çekecekleri endişesiyle³⁷¹ bu düşüncesini gizli tutmuştur. Babasının da çok önceleri irtidat etmiş olması, hatta Bübâşter'de bir kilisenin yapılmasında öncülük etmiş olması bunu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla bu aşamada İbn Hafsûn, sadece gizli olan bir şeyi ifşa etmiştir.³⁷² Ancak bu yorumun aksine, İbn Hafsûn'un bu davranışı pekâlâ içerde Müsta'ribûnun, dışarda ise kuzeydeki Hristiyan krallıkların desteğini almaya yönelik bir taktiksel manevra da olabilir. Zira Poley yenilgisinden³⁷³ sonra bir daha istediği bir güç ve destek devşiremeyen İbn Hafsûn,

³⁶⁹ İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, VII, s. 290.

³⁷⁰ Himyerî, s. 48; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 232.

³⁷¹ Nitekim o, bu çekincesinde haklı çıkmıştır. Zira irtidat hadisesinin ifşasından sonra hemen hemen bütün Müvelled Müslümanlar ondan desteklerini çekmiş, hatta onunla savaşıma yolunu tutanlar olmuştur (Bkz: *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 283; Kennedy, s. 94).

³⁷² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 255.

³⁷³ Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Hayyân, III, s. 104; İbn İzârî, II, s. 127; İbn Abdürabbih, VI, s. 238-239; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 250.

içeride Arap düşmanlığı üzerinden Müvelledûnun, dışarıda da İdrîsîlerin desteğini almaya çalışmıştı.³⁷⁴ Ancak istediği sonucu elde edemeyince şimdi de son kozu olan Endülüs'teki Müsta'ribûn ile Kuzeydeki Hristiyan krallıklardan destek sağlama amacıyla din değiştirme yoluna başvurmuştur.³⁷⁵ Nitekim Tuleytula Başpiskoposu D. Rodrigo Ximenez'in, İbn Hafsûn'un Müslümanlıktan irtidât etmesi olayını hile olarak değerlendirmesi de³⁷⁶ böyle bir ihtimalin uzak olmadığını düşündürmektedir. Böyle bir strateji de daha önce değindiğimiz üzere, İbn Hafsûn'un her fırsatı değerlendiren karakteristik yapısıyla uyumaktadır.

Mürtet olduktan sonra Samuel ismini alan İbn Hafsûn, Hristiyanlığını teyit etmek ve kafalarda oluşabilecek şüpheleri gidermek adına, etrafındaki yardımcı, danışman ve has adamlarının tamamına yakını Hristiyan halktan seçmiştir. İbn Hafsûn, bu tavrıyla Hristiyanların teveccühünü kazanırken, Müvelled cemaatleri de kendisine küstürüp etrafından dağılmalarına neden olmuştur.³⁷⁷ Hatta Müvelled cemaat liderlerinden Avsece b. Halî ve Yahya b. Antola'nın, kendisine savaş açmalarına sebebiyet vermiştir. Bu irtidat hadisesinden sonra Kurtuba ile İbn Hafsûn arasındaki mücadele, merkezî idare ile isyancı savaşı, İslâmî idarenin Hristiyan âsilere karşı verdiği bir dinî mücahedeye dönüşmüştür. Bu noktadan sonra fakihler İbn Hafsûn ve ona destek olanlara karşı cihad fetvası vermeye başlamışlardır. Müslüman tarihçiler ise bundan sonraki süreçte, İbn Hafsûn'u kendi eserlerinde "fâcir", "fâsık", sıfatları yerine "mürtet", "kâfir", "müşrik" ve "mülhid" gibi sıfatlarla nitelemeye başlamışlardır.³⁷⁸

İrtidat hadisesinden sonra, İbn Hafsûn, Hristiyan camiasıyla iyi ilişkiler içine girmiş ve Leon Kralı III. Alfonso ile irtibat kurmuştur.³⁷⁹ Ancak bu ilişkinin düzeyi ve içeriğiyle ilgili ulaşabildiğimiz kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadık. İbn Hafsûn, III. Alfonso'dan askeri destek talep etmiş olabilir; ancak kaynaklarda bu desteğin verilmiş olduğuna dair bir bilgi elde edemedik. Şu var ki; İbn Hafsûn, bu aşamadan

³⁷⁴ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 255.

³⁷⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 283; Kennedy, s. 94.

³⁷⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 255-256.

³⁷⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 283; Kennedy, s. 94.

³⁷⁸ İbn İzârî, II, s. 139.

³⁷⁹ İbn İzârî, II, s. 142; O'Callaghan, s. 114; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 256.

sonra içerde ve dışarda Endülüs Emevî Devleti'nin hemen hemen bütün düşmanlarıyla ittifak arayışına girmiştir.³⁸⁰

Hedefine ulaşabilmek için her türlü seçeneği değerlendirebilecek bir kişiliğe sahip olan İbn Hafsûn, henüz irtidat edip Hristiyanlığa geçmesine rağmen, Kuzey Afrika'da yeni kurulma aşamasında olan Şîf Ubeydîler Devleti'yle temas kurarak onlara şirin görünmek için Şîlik propagandası yapacak daîler talep etmiştir. İbn Hafsûn'un bu talebi cevapsız kalmamış, Ubeydiler kendisine iki daî göndermiş ve Bübâşter'de kendileri için yapılan bir camide faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanmıştır.³⁸¹ İbn Hafsûn bu girişimiyle, Müslümanlar arasındaki inançsal tefrikadan faydalanmayı düşünmüş; Şîf Ubeydilerin, Sünnî Emevîlere beslediği düşmanlığı kullanmak istemiştir. İbn Hafsûn'un bütün girişimlerine rağmen Ubeydiler'in kendisine askeri destek gönderdiklerine dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Muhtemelen, Ubeydilerin bu sırada zaten yaşadıkları iç problemler, İbn Hafsûn'un kendilerinden beklediği desteği göndermelerine imkân vermemiştir.

İbn Hafsûn'un, zayıflayan isyanı güçlendirmek için destek aradığı bu dönemde, İşbîliye'de Benû Haccâc ailesi de Kurtuba'ya karşı ayaklanmıştır. Bu gelişme, İbn Hafsûn'a bulunmaz bir fırsat sunmuştur. Zaman kaybetmeden Benû Haccâc liderleriyle temasa geçerek, Kurtuba'ya karşı ortak refleks geliştirme konusunda onları ikna etmiştir.³⁸² Bu iki müttefik, kuvvetlerini birleştirerek Kurtuba üzerine akın etmeye karar vermişler; ancak daha önceden hatırladığımız üzere Poley Savaşı kahramanı da olan meşhur komutan Ahmed b. Ebî Abde tarafından geri püskürtülerek hezimete uğratılmışlardır.³⁸³ Benû Haccâc'ın, sonuçsuz kalan bu ortak saldırıdan sonra merkezî idare ile arasını düzeltmesi üzerine, İbn Hafsûn tekrar yalnız kalmıştır.³⁸⁴ Böylelikle bu ittifak girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İbn Hafsûn, Emir Abdullah döneminin son on yılı boyunca hep kendi menfaatinin gerektirdiği bir politika gütmüştür. Sosyo-politik şartlar onun lehine

³⁸⁰ Kennedy, s. 94.

³⁸¹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 50-53; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 257.

³⁸² İbn Hayyân, III, s. 129; Ebü'l-Abbâs Ahmed İbnü'd-Delâî, *Terşî'u'l-ahbâr ve tenvî'u'l-âşâr ve'l-bustân fi garâ'ibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik*, thk. Abdülazîz el-Ehvânî, İslâm Araştırmaları Enstitüsü, Madrid, 1965, s. 103; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 257.

³⁸³ İbnü'l-Kütüyye, s. 120-124; İbn Hayyân, III, s. 129-131; İbn İzârî, II, s. 135.

³⁸⁴ İbnü'l-Kütüyye, s. 123.

geliştiğinde merkezî idareye karşı saldırıya geçen İbn Hafsûn, şartların aleyhine geliştiğini gördüğünde ise Kurtuba ile iyi ilişkiler geliştirmekten çekinmemiştir.³⁸⁵

Poley Savaşı'ndan itibaren gerileme sürecine geçen İbn Hafsûn İsyanı, 910 yılına gelindiğinde tekrar canlanma sürecine girmiştir. Çünkü Bagu'da yeni bir ayaklanma başlatan Sa'id b. Mestenne ve Ceyyân'da ayaklanan Sa'id b. Huzeyl ile temasa geçip güç devşirmiştir.³⁸⁶ Bu da İbn Hafsûn'un ne kadar inatçı bir karaktere sahip olduğunu tekrar gözler önüne sermektedir. Zira yakaladığı her fırsatı, Kurtuba'yı ele geçirmek ve Arapları bir bütün olarak Endülüs'ten çıkarmak için değerlendirmiştir.

2.2.2. İsyanın Uzun Yıllar Devam Etmesinin Nedenleri

İbn Hafsûn İsyanı, yarım asrı bulan bir süre devam etmesiyle, oldukça uzun soluklu olmuştur. Bu isyanı, diğer isyanlardan ayıran hususlardan önemli bir husus da hiç şüphesiz budur. Bununla beraber, bu isyana uzun yıllar son verilememesinin de birçok sebebi vardır. Önem arz ettiğini düşündüğümüz bu sebepleri, maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

- Arap asabiyetine bir tepki olarak, Arap (özellikle Emevî/Benû Umeyye) karşıtlığı üzerinden bir politika izlemesi³⁸⁷
- Diğer Müvelledûn isyanlarından farklı olarak bu isyan, Kurtuba'yı (merkezî idareyi) ele geçirip bütün Arapları Endülüs'ten çıkarmayı hedeflemesi
- Bütün Müvelledûn ile temasa geçilerek, isyanın bölgesel olmaktan çıkarılıp Arap-Müvelledûn savaşına dönüştürülmesi
- Müvelledûnun uğradığı haksızlıklar sürekli dillendirilerek, bu mağduriyet üzerinden isyancılar ile onlara destek verenlerin nefreti ve gayretinin diri tutulması
- Merkezî idare ve atadığı yöneticilerin, gerek bütün Müvelledûna yönelik gerekse isyancılara karşı uyguladıkları yanlış politika ve uygulamaları³⁸⁸

³⁸⁵ İbn Hayyân, III, s. 142; İbn İzârî, II, s. 146; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 258.

³⁸⁶ İbn Hayyân, III, s. 151; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 258.

³⁸⁷ İbn İzârî, II, s. 114.

³⁸⁸ İbnü'l-Kütiyye, s. 86, 100, 187; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm*, s. 22; Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü*, s. 47.

- İbn Hafsûn'un zorlanıp hareketin bittiğini düşündüğü noktada, içerde Müsta'reb nüfustan dışarda ise kuzeydeki Hristiyan krallıklardan destek almak için irtidat ederek politika değişikliğine gitmiş olması³⁸⁹
- İbn Hafsûn'un inatçı ve fırsatçı kişiliğinin yanısıra, halkına karşı iyi davranmasının bir sonucu olarak, halkın ona duyduğu güven ve sevginin etkisi³⁹⁰
- Bu isyanın, hem sosyo-ekonomik hem de sosyo-politik olarak bizzat halktan beslenmiş olması³⁹¹
- İbn Hafsûn'un ölümünden sonra, iki oğlunun da babalarının izinden giderek bu isyanı sürdürmüş olmaları
- Bu isyanın merkez karargâhının, coğrafi olarak Kurtuba'dan çok uzak ve bir o kadar da sarp ve korunaklı Bübâşter kalesinde olması³⁹²
- İbn Hafsûn'un, dönem dönem merkezî idareyle anlaşma yaparak yerel idareci statüsünde isyan ettiği bölgeye hükmetmesi
- İbn Hafsûn'un, merkezî idareyle giriştiği mücadelede zaman zaman aldığı başarılarla, destekçilerine başarabileceği umudunu aşlamış olması

İbn Hafsûn İsyanı'nın yarım asır denilebilecek uzun yıllar sürmesinde yukarıda ifade edilen sebepler önem arz etmiştir.

2.2.3. İbn Hafsûn İsyanı'nın Emevî İdaresine Etkileri

İbn Hafsûn İsyanı, devlet idaresini uzun yıllar meşgul ederek sosyo-ekonomik açıdan yıpratmış ve nihai olarak da çöküşüne zemin hazırlayan önemli bir neden olmuştur. Arapların asabiyetten kaynaklı ayrıştırıcı politikayla Müvelledûnu aşağılamasına bir tepki olarak İbn Hafsûn'un, Arap düşmanlığı üzerinden isyan başlatması, toplumu daha da ayrıştırmış ve birbiriyle ahenk içinde bir armoni oluşturan çok kültürlü mozaik Endülüs toplum yapısını,³⁹³ ötekileştirme politikasıyla birbirinden nefret eden düşman kutuplar haline getirmiştir. Bu da, bir devlet için elzem olan toplumdaki huzur ve emniyetin ortadan kalkmasına, toplumun kalkınması

³⁸⁹ İbn İzârî, II, s. 142; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, 256; Kennedy, s. 94.

³⁹⁰ İbn İzârî, II, s. 114-115.

³⁹¹ İbn İzârî, II, s. 114.

³⁹² Himyerî, s. 37.

³⁹³ b.a: Bilgin, "Elhamrâ Modeli".

ve refahı için sarfedilmesi gereken çabanın iç karışıklıkların sonlandırılması için harcanmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda, kültürleri farklı olsa da aynı dine inanan, aynı ülkede yaşayan ve aynı amaca hizmet etmesi gereken Arap ve Müvelled Müslümanlar, birbirine düşman iki zümre olarak karşı karşıya gelmiştir.³⁹⁴ Bunun sonucunda da devlet idaresini yıpratarak adım adım çöküşe götürmüştür.

İbn Hafsûn İsyanı'nın devlet idaresine ekonomik olarak büyük zararı olmuştur.³⁹⁵ İbn Hafsûn İsyanı'nın başlamasıyla beraber isyanın sürdüğü Güney Endülüs'ten devlet hazinesine (beytü'l-mal) gelmesi gereken vergiler uzun yıllar gelmemiştir. Üstelik birçok kez isyanın bastırılması için hazineden kaynak ayrılarak kuşatma yapılmış ve kuşatma yapılan bölgenin ziraî alanları ile doğal kaynakları imha edilerek devletin millî serveti heba edilmek suretiyle büyük ekonomik zararlara sebep olunmuştur.³⁹⁶ Kısaca özetlediğimiz bu faktörler, isyanın uzun yıllar sürmesi nedeniyle devleti çöküşe hazırlamakta birer etken olarak önem arz etmektedir.

³⁹⁴ b.a: Bilgin, "Hristiyan Fedâiler"; b.a: Hatalmış, (ss. 117-148).

³⁹⁵ İbn İzârî, II, s. 121.

³⁹⁶ Himyeri, s. 37.

3. İSYANIN SONA ERMESİ VE SONUÇLARI

3.1. III. Abdurrahman'ın İsyanlara Karşı Tutumu

Emir Abdullah, yirmi dört yıllık iktidarı süresince İbn Hafsûn İsyanı ve diğer ayaklanmaları bastırmakla uğraşmıştır. Onun 912 senesinde ölmesiyle, yerine aynı yıl, gençlik çağında olan torunu III. Abdurrahman (912-961) geçmiştir. Diğer Müvelled ayaklanmalara son verdiği gibi, İbn Hafsûn İsyanı'na da son veren hükümdar olması hasebiyle konuyla alakalı uygulamalarını ele alacağız. Arapça kaynaklarda genellikle "Nasır Lidînillah"³⁹⁷ lakabıyla zikredilen bu basiretli hükümdar, kendisinden önceki aynı isimle anılmış emirlerle iltibas olmasın diye III. Abdurrahman olarak zikredilmiştir.

III. Abdurrahman, ülkenin iç işlerinde istikrar sağlamak ve merkezî idareyi güçlendirmek amacıyla öncelikli olarak idarî azl ve atamaları yapmıştır.³⁹⁸ Daha sonra, ülkenin birliği ve merkezî idare için tehdit oluşturan iç ayaklanmalara son vermeye yönelmiştir. Bu sırada Yukarı Sınır Bölgesi büyük çapta Benû Kasî ailesinin, Aşağı Sınır Bölgesi Benû Mervan ailesi ve onun mütteliklerinin etkisi altında idi. Tuleytula ise, merkezî idareden tamamen bağımsız halde yönetiliyordu. Güney Endülüs Bölgesi'nin tamamına yakını İbn Hafsûn ve onunla ittifak halinde olan diğer Müvelled liderlerin insiyatifindeydi.³⁹⁹

İbn Hafsûn'un isyanına dış destek sağlamak için Kuzey Afrika'da yeni kurulmuş olan Ubeydîlerle temas kurarak onlar için cami inşa ettiğini, propagandalarını yapmak için daîler gönderebilecekleri teklifinde bulunduğunu, onların da propagandaları için iki daî gönderdiklerini zikretmiştik. Bütün bunlara rağmen o sırada yeni kurulan Ubeydilerin iç sorunlarla meşgul olmalarından ötürü İbn Hafsûn'a istediği askeri desteği veremediklerini de daha önce belirtmiştik. III. Abdurrahman dönemine gelindiğinde ise, Ubeydiler iç sorunlarını halletmiş ve İbn

³⁹⁷ İbn İzârî, II, s. 156.

³⁹⁸ III. Abdurrahman'ın bu azl ve atamaları için bkz: İbn Hayyân, V, 98-99, 103, 110-111, 133-134, 142-144, 181-182, 198.

³⁹⁹ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 299.

Hafsûn'a istediği desteği sağlamalarının önünde hiçbir engel kalmamıştı.⁴⁰⁰ Bu tehlikenin farkına varan III. Abdurrahman, seferlerini İbn Hafsûn üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu isyanı bastırıp kontrol altına aldıktan sonra, diğer Müvelled ayaklanmalara son vermek, emir için daha kolay olmuştur.⁴⁰¹

3.2. İbn Hafsûn İsyanı'nın Sona Erdirilmesi

III. Abdurrahman'ın başa geldiği sırada, İbn Hafsûn'un kontrol ettiği yerleşim alanlarını göz önünde bulundurursak, emirin vermiş olduğu mücadelenin zemini daha iyi anlaşılacaktır.

Bübâşter merkez olmak üzere, doğu tarafında el-Meriyye'ye kadar olan tüm sahil bölgesi ile batı cihetinde, el-Cezîretü'l-Hadrâ'yı aşarak Şezûne dâhil Kâdis'e kadar; kuzeyde ise Poley kalesi yakınlarına kadarki topraklar tümüyle İbn Hafsûn'un idaresinde bulunuyordu. Ancak bu sınırlar içinde kalan İlbire ve Şezûne'deki askerî üsler Arap kabilelerinin idaresindeydi. Buna karşılık, Ceyyan ve İsticce'nin Arap askerî üsleri dışında kalan yerleşim yerleri ise, Said b. Huzeyl, İbn Şâliyye, Benû Habil, İbn Amrûs, İbn Abdilâlâ, Fehlûn gibi İbn Hafsûn'la ittifak halinde olan diğer Müvelled liderlerin elindeydi. Fakat bu Müvelled liderler de İbn Hafsûn'a bağlıydılar.⁴⁰² Öte taraftan, daha önce detayına girmeden kısaca değindiğimiz merkezî idareye karşı ayaklanmış olan Benû Haccac da, İşbîliye'de bağımsızlığını sürdürebilmek için İbn Hafsûn'la ittifak halinde bulunuyordu.⁴⁰³ Böylece el-Vâdi'l-Kebîr nehrinin güney kısmında kalan Endülüs topraklarının, ya doğrudan ya da dolaylı olarak İbn Hafsûn'un nüfuzunda olduğunu gösterir.

III. Abdurrahman, oldukça geniş bu coğrafi alana yayılmış olan İbn Hafsûn'a saldırmanın mümkün olmadığını anlamış olacak ki, öncelikle ona bağlı olan küçük Müvelled liderlerin ve onunla dayanışma içinde olan Benû Haccac'ın üzerine gitmek suretiyle onları kontrol altına alma ve İbn Hafsûn'u desteksiz bırakma stratejisini uygulamıştır. Nitekim bunun için Hâcib Bedr b. Ahmed öncülüğünde gönderdiği bir orduyla öncelikle İsticce sonra da İlbîre şehirlerinde tam manasıyla kontrol

⁴⁰⁰ Muhammad M. Zeytûn, *el-Muslimîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelûs*, el-Mektebetü'l-İskenderiyye, Kahire, 1984, s. 179.

⁴⁰¹ İbn Hayyân, V, 113-134; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 299.

⁴⁰² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 300.

⁴⁰³ İbn Hayyân, III, s. 129; İbnü'd-Delâî, s. 103.

sağlanmışır. Düzenlenen bu sefer, üç ay on gün sürmüş ve çok sayıda kale ele geçirilmiştir.⁴⁰⁴ Şair İbn Abdi Rabbih, bu seferi sırasında tekrar itaat altına alınanların durumunu ve kalelerin sayısını mübalağalı bir üslupla ifade ederek Emir Abdurrahman'ı şöyle övmüştür:

“Her birinde ipe çekilecek birçok asi bulunan

İki yüz kale fethettin tek bir seferde

Ne Süleyman'ın mülkü böyle idi

Ne de Ye'cûc ve Me'cûc seddini inşa edenin.”⁴⁰⁵

Bu sefer ile çok sayıda kale ele geçirilmiş, birçok Müvelled lider de itaat altına alınmıştır. İbn Hayyân, bu liderlerin isimlerini şöyle kaydetmiştir: “*Ubeydullah b. Umeyye b. Sâliyye, Said b. Huzeyl, Benû Habil, Abdulaziz b. Abdilala, Benû Huzeyr b. Habil, Fehlûn b. Abdillah, Muhammed b. Ferve ve Eflah b. Arûs.*” Bunlardan sonuncusu İbn Hafsûn'un yakın dostlarındandı. Emir Abdurrahman, bu Müvelled liderleri, aile efratları ve adamlarıyla beraber Kurtuba'ya götürmüş, erkeklerini devletin divânü'l-ceyş'ine kaydettirmiştir.⁴⁰⁶ Şair İbn Abdi Rabbih, bu sefer ile münafıklar ve şirk ehlinin itaat altına alındığını söylemektedir ki; “münafık” tavsifiyle Müvelledûnu, “şirk ehli” ifadesiyle de ehl-i zimme olan Müsta'ribûnu veya İbn Hafsûn gibi irtidat etmiş olanları kastetmiştir.⁴⁰⁷ Bundan sonra 913 yılında İsbîliye fethedilerek İbn Hafsûn'un Kurtuba'yı ele geçirmek için ittifak kurduğu Benû Haccac itaat altına alınmıştır.⁴⁰⁸ Bu hamle ile İbn Hafsûn çok önemli bir müttelikinden daha mahrum bırakılmışır.

III. Abdurrahman'ın, İbn Hafsûn'u yardımsız bırakmayı amaçlayan tecrit stratejisi başarıyla uygulanmıştır. Bu stratejinin diğer bir ayağı da İbn Hafsûn'un Kuzey Afrika ile ticarî faaliyetlerine engel olunmazsa, bu faaliyetlerin Şîf Ubeydî Devleti'yle siyasi ilişkilere dönüşme ihtimali yüksekti.⁴⁰⁹ Bu sebeple Emir, 914

⁴⁰⁴ İbn Hayyân, V, s. 82.

⁴⁰⁵ İbn Hayyân, V, s. 82.

⁴⁰⁶ İbn Hayyân, V, s. 58-83; İbn İzârî, II, s. 161.

⁴⁰⁷ Özdemir, *Endülü's'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 301, dipnot: 2.

⁴⁰⁸ İbn Hayyân, V, s. 84.

⁴⁰⁹ Özdemir, *Endülü's'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 301.

senesinde sefer düzenlemiştir.⁴¹⁰ İbn Hayyân, III. Abdurrahman'ın Kuzey Afrika seferini şöyle anlatmıştır:

“Emir Abdurrahman, el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya vardığında buranın sahil şeridinde fâsık İbn Hafsûn ve adamlarına ait gemiler olduğunu gördü. Onlar bu gemilerle Kuzey Afrika ile ticaret yapıyor ve diğer başka ihtiyaçlarını en iyi şekilde temin ediyorlardı. Bu sırada canlarını kurtarmak için emir Abdurrahman'dan kaçmaya muvaffak olup bazı gemilerle denize açılan bir grup fâsık olmuştu. Emir, peşlerine asker takarak bu gemileri geri getirtti ve diğer gemilerle birbirine bağlatarak hepsini yaktırdı. Sonra sahili tam manasıyla kontrolü altına aldı ve İşbîliye'den içi silah ve erzak dolu gemiler getirterek buraya yerleştirdi. Ardından el-Cezîretü'l-Hadrâ'dan Tudmir'e kadar uzanan tüm sahil şeridinde denizci devriyeler görevlendirdi. Bununla İbn Hafsûn ve emrindeki adamların denizden yararlanmalarının ve bölge üzerindeki etkilerinin önüne geçilmiş oldu. Böylelikle denizde emirin emri altındakilerin dışında tek bir geminin bile yüzmesi engellenerek asilerin verdikleri zararın önüne geçilmiş oldu.”⁴¹¹

Himyerî'nin bildirdiğine göre III. Abdurrahman, Cezîretü'l-Hadrâ'yı kontrol ettikten sonra buraya bir tersane yapılmasını emretmiştir.⁴¹² Emir, bu tersaneyle ilerde Kuzey Afrika'ya nüfuz etmeyi amaçlamış ve bu amacına ulaşmıştır.⁴¹³ Himyerî, burada Cezîretü'l-Hadrâ'yla ilgili birçok coğrafi bilgiler de vermekte ve Tarık b. Ziyad'ın burayı fethettiği dönemde yaptırılmış olan bazı tarihî yapılardan da bahsetmiştir.⁴¹⁴

Emir Abdurrahman'ın bir taraftan Ceyyan, İsticce, İlbîre ve İşbîliye'yi kontrol ederek buralardaki Müvelledûn cemaatlerinin İbn Hafsûn'a olan desteklerini kesmesi, diğer taraftan da el-Cezîretü'l-Hadrâ'dan Tudmir'e uzanan sahili emniyet şeridine alarak Kuzey Afrika ile olan iktisadî ve muhtemel askerî desteğin önüne

⁴¹⁰ İbn İzârî, II, s. 165.

⁴¹¹ İbn Hayyân, V, s. 87-88.

⁴¹² Himyerî, s. 73-75

⁴¹³ Özdemir, *Endülüüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 302.

⁴¹⁴ Himyerî, s. 73-75.

geçmesi, isyancıların tam bir ablukaya alınmasını sağlamıştır. Bu adımlardan sonra İbn Hafsûn'un karargâhı olan Bûbâşter'in kuşatılmasına sıra gelmiştir.

Ancak kuşatmadan önce kendisini düşündüren bir başka konu olmuştur ki; o da Bûbâşter ve etrafında dinî açıdan artık eskisinden farklı bir sosyoloji oluştuğu durumuydu. Zira İbn Hafsûn'un irtidat meselesinden sonra etrafındaki Müvelledûndan oluşan sosyolojik yapı, büyük çoğunlukla yerini Müsta'ribûna bırakmıştı. Diğer bir ifadeyle İbn Hafsûn, irtidat etmekle aynı zamanda kendi bölgesinde teolojik bir toplum mühendisliği de yapmıştı ve bu durum pek tabîî olarak emiri düşündürüyordu. Zira daha önce Hâcib Bedr b. Ahmed'in İlbire seferiyle tecrübe edilmişti ki; Müsta'ribûn, Müvelledûna göre daha şiddetli mukavemet ediyordu.⁴¹⁵ Bu tereddütlerine mukabil olarak Emir Abdurrahman, kendisine daha önce mukavemet göstermeden teslim olan Müsta'ribûnu affedip iyi muameleyle karşıladığı ve idaresi altındaki zimmî halkın hukukuna göstermiş olduğu sadakatine güvenerek bu uygulamalarının söz konusu halk üzerinde de etkili olacağına güveniyordu.⁴¹⁶ Şu bir hakikattir ki, bu dönemde devletle belli bir anlaşma dâhilinde itaat etmeyi kabul eden zimmî halkın anlaşmadan doğan haklarına son derece riayet edilmiştir. Huşenî'de rastladığımız bir bilgi⁴¹⁷ bu son tespitimizi destekler mahiyettedir. Emir Abdurrahman'ın Montilun (Montelon) seferi sırasında, bir anlaşma çerçevesinde itaat altına girerek Kurtuba'ya yerleşen Hristiyan bir şahsın cariyesi, başkadıya giderek kendisinin İslâm'a girdiğini, efendisinin ise Hristiyan olduğunu, İslâm hukuna göre bir Hristiyanın, bir Müslümanı köle olarak tutamayacağını, dolayısıyla efendisinin himayesinden çıkmak istediğini belirtir. Bu hadiseden haberdar olan Hâcib Bedr b. Ahmed, hemen bir elçi ile kadıya şu mesajı iletir:

"Bahsi geçen Hristiyan sıradan olmayıp bir anlaşma dâhilinde itaat altına girmiştir. Anlaşmaya harfiyyen uyulması gerektiğini sen herkesten daha iyi

⁴¹⁵ İbn Hayyân, V, s. 87-88.

⁴¹⁶ Özdemir, *Endülüüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 303.

⁴¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî (ö. 361/971) Mâlikî fakihî ve biyografi yazarı (Bkz.: Ahmet Özel, "Huşenî, Muhammed b. Hâris", *DİA*, XVIII, 421-422).

bilirsin. Bundan ötürü sakın o cariyeyi efendisinden ayırmaya kalkışmayasın!”⁴¹⁸

Başkadı, hâcibin bu mesajını hayretle karşılamış ve bu durumu kendi yetkilerini sınırlamaya yorumlayarak⁴¹⁹ bir elçi ile hâcibe şöyle cevap göndermiştir: “*Her şey bir yana o cariyenin sorunu ile alakadar olacağım. O bir Müslümandır; hem de âzâdlıdır.*”⁴²⁰ Hâcib, almış olduğu bu cevaba rağmen meramını anlatamadığını ve yanlış anlaşıldığını düşünmüş olacak ki, bir kez daha başkadıya şu haberi göndermiştir:

“Benim kastım asla adaleti engellemek değildir; bütün gayem, karar verirken söz konusu Hristiyanın bizimle yaptığı anlaşmayı göz ardı etmemendir. Şimdi ne karar vereceksen sen bilirsin.”⁴²¹

Başkadının, nasıl karar verdiği bilgisine ulaşamadık ancak burada önemli olan, III. Abdurrahman döneminde merkezî idarenin zimmî halkla yapmış olduğu anlaşmalara bağlı kalmayı son derece önemsemiş olmasıdır. İşte bu politikasından hareketle Emir Abdurrahman, Bübâşter kuşatmasında mevcut olumsuz şartlara rağmen Hristiyan halkın bir kısmının teslim olmaya yanaşacağını ve dolayısıyla kuşatmada muhtemel güçlüklerin minimize olacağını öngörmüştür. Nitekim kuşatma başladığında Hristiyan halktan bir kısmının kendiliğinden itaat altına girmesi,⁴²² Emiri bu öngörüsünde haklı çıkarmıştır. Turruş Kalesi’nde⁴²³ cereyan eden olaylar ise her ne kadar ilkin bu öngörünün tersine gelişmiş olsa da daha sonra oradakiler de teslim olmayı kabul ederek kaleyi teslim etmişlerdir. Bu kaledeki mukavemet, kuşatma sırasında İbn Hafşûn ve oğullarının orada bulunmasından kaynaklanmıştır.⁴²⁴ Emir Abdurrahman, Bübâşter kuşatmasında sağladığı bu başarıyla -ki bu Bübâşter üzerine yaptığı ilk seferidir- 28 Haziran 914 tarihinde Kurtuba’ya dönüş yolunda Habib b. Amrûs kontrolündeki Karmûna’yı fethetmek istemiş ve kendisine şehri teslim etmesi için önden bir heyet elçi göndermiştir. Ancak

⁴¹⁸ Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Kuğâtü Kurtuba*. thk. J. Ribera, Kahire, 1966, s. 333.

⁴¹⁹ Özdemir, *Endülü’s’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 303.

⁴²⁰ Huşenî, s. 333.

⁴²¹ Huşenî, s. 334.

⁴²² Özdemir, *Endülü’s’te Müvelledûn Hareketleri*, s. 303.

⁴²³ Bübâşter Kalesi’ne bağlı bir kale. Bübâşter Kalesi’ne bağlı bundan başka kaleler de vardı.

⁴²⁴ İbn Hayyân, V, s. 86-87; İbn İzârî, II, s. 165.

Habib, heyetin çağrısına uymayarak ayaklanmayı sürdürmüş; bunun üzerine Abdurrahman, yirmi gün süren bir kuşatma sonucunda Karmûna'yı ele geçirmeyi başarmıştır. Ardından Habib ve adamlarını yanında Kurtuba'ya götürerek Divanü'l-Ceyş'e kaydettirmiştir. Şair İsmail b. Bedr, Emir Abdurrahman'ın önce el-Cezîretü'l-Hadrâ'dan Tudmir'e uzanan sahil şeridini, sonra da Bübâşter'e bağlı olan bazı kaleleri ve nihaî olarak Karmûna'yı itaat altına almasının ardından⁴²⁵ duygularını şu şekilde dile dökmüştür:

“Peşi sıra olan engebeli tepeleri aşarak geldim,

Mağribeynin imamının rızasına ulaşmaktır muradım;

Öyle bir imamdır ki o,

Maşrikayna da halife olmadan durmak istemez.”⁴²⁶

Bu seferden bir yıl sonra 915'te bütün Endülüs'ü etkileyen oldukça şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Hem emirin hem de diğer devlet adamlarının, kıtlığın etkisini azaltmak için bütün ülke sathında çok yüklü miktarda sadaka dağıtmalarına rağmen, Kurtuba'da bile içinde birçok âlimin de bulunduğu ölümlere engel olunamamıştır. Söz konusu hadiseden kaynaklı olarak, o yıl İbn Hafsûn üzerine sefer yapılamamıştır.⁴²⁷

Abdurrahman, bu kıtlık hadisesini atlatır atlatmaz hemen -bir yıl sonra- Bübâşter'i kuşatmak için büyük bir ordu hazırlamış; fakat tam bu sırada, ona İbn Hafsûn'un anlaşmak suretiyle itaat altına girmek istediği haberi gelmiştir. Bu konuyla ilgili İbn Hayyân'daki bilgiye göre, İbn Hafsûn ve oğullarının direnmeden yana oldukları anlaşılır; ancak Bübâşter Piskoposu Cafer b. Muksim ile Abdullah b. Asbağ b. Nebil⁴²⁸ ve Etnab gibi etkin ve önde gelen Hristiyan liderleri, Emir Abdurrahman'la barış anlaşması yapması için İbn Hafsûn'a baskı yapmışlardır. Öyle ki, İbn Hafsûn önce bu öneriyi reddetmiş ve Cafer'i piskoposluktan azletmiştir.

⁴²⁵ İbn Hayyân, V, s. 90; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 304.

⁴²⁶ İbn Hayyân, V, s. 91.

⁴²⁷ İbn Hayyân, V, s. 108-110; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 305.

⁴²⁸ Burada bu Hristiyan din adamlarının Müslüman ismi almış olmalarına dikkat edilmelidir. Zira bu durum Endülüs'te İslâm kültürü ve medeniyetinin Hristiyanlar üzerinde ne düzeyde etki ettiğinin tespiti için önem arz etmektedir. Bu durum, spesifik olarak -sosyo-kültürel etkiler açısından- bu çalışmamızı da ilgilendirmekle beraber, genel anlamda başka bir çalışmanın konusu olabilir.

Ancak Hristiyan cemaatlerinin baskısına direnemeyerek tekrar görevine iade etmiştir. Bu arada, İbn Hafsûn'un yanında yer alan bazı Müvelled liderlerin, direnme yerine sulhu destekleyen görüşleri de etkili olmuş olabilir. İbn Hafsûn, ya bu önerileri kabul edecek ya da geriye kalan son destekçilerini de kaybedecekti ki; o, istemeden de olsa sulh yapmak suretiyle merkezî idareye bağlı olma önerilerini kabul etmiştir.⁴²⁹ Tükenmek üzere olan ve başka çaresi kalmayan İbn Hafsûn'un, bu aşamadan sonra kendini kurtarmak için barış politikası izlediği anlaşılmaktadır.

Hristiyan liderlerin ve Müvelledûndan bazılarının merkezî idareye bağlanması için İbn Hafsûn'a baskı yapması iki nedenden kaynaklanmıştır. Birincisi, daha önce de dikkat çekildiği üzere Emir Abdurrahman'ın, isyancılardan gönüllü teslim olanlara çok cömert ve müşfik davranmasıdır. İkincisi ise, Hristiyan liderler ve Müvelledûndan bazılarının, merkezî idarenin bu ılımlı politikasından istifade yönündeki istekleridir. Bu ikinci ihtimal; o sırada bütün şartların İbn Hafsûn'un aleyhine gelişmiş olmasından kaynaklanmıştır ki, bu da barışçıl bir niyetten ziyade reel politik bir hamle anlamına gelmektedir. Zira içinde buldukları sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durum, onları bu hamleyi yapmaya zorluyordu. Şöyle ki; Endülüs genel bir kıtlıktan henüz çıkmıştı. Bununla beraber, İbn Hafsûn idaresindeki bölge, hem Kuzey Afrika'dan hem de iç bölgelerden gelebilecek her türlü yardıma kapatılarak tam bir ekonomik ambargo ve askerî ablukaya alınmıştı.⁴³⁰ Bu bölgedeki halk, hem askerî abluka ve ekonomik ambargodan, hem de üst üste gelen yenilgilerden bezmiş durumdaydı. Bu bezginliğin nedeni, sadece çıkan savaşlarda ve yapılan kuşatmalarda sık sık yaşanan yenilgi değildi elbette. Her bir savaş ve kuşatmayla bölgedeki ziraat imha ediliyor; bağ, bahçeler ateşe veriliyor; meyve ağaçları kesiliyor; evler tahrip ediliyordu. Bütün bu yaşananlar, İbn Hafsûn ve adamlarını, dolayısıyla bölgedeki halkı açlık ve sefaletle mahkûm ediyordu.⁴³¹ Üstelik bu durum, sadece İbn Hafsûn'un Bölgesi'ne has bir uygulama da değildi. Daha önce başka bölgelerde çıkan Müvelledûn ayaklanmalarında da buna benzer sebeplerden ötürü halkın, liderlerini terk edip teslim olmaya yanaşması vaki olmuştu.⁴³² Anlaşılan

⁴²⁹ İbn Hayyân, V, s. 114.

⁴³⁰ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 306.

⁴³¹ Himyerî, s. 37.

⁴³² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 306.

o ki, İbn Hafsûn taraftarları da böyle bir durumla karşı karşıya kalmışlardı. Buna ek olarak; halk, artık Emir Abdurrahman'ın İbn Hafsûn'la olan mücadelesinde galip geleceğine iyice kanaat getirmiş olmalıdır. Çünkü halkın gördüğü, Abdurrahman'ın şimdiye kadar yaptığı bütün seferlerinde başarılı olduğuydu.

Emir Abdurrahman, önce İbn Hafsûn'un anlaşma teklifini şüpheyle karşılamış ancak özel hekimi olan Yahya b. İshak'ın araya girmesiyle bu teklifi kabul edip İbn Hafsûn'la da iyi ilişkileri olan bu hekimini barış müzakeresi yapmak üzere Bübâşter'e göndermiştir. Bu barış müzakeresinin müspet sonuçlandığını kaydeden konuyla ilgili tek kaynağımız İbn Hayyân'dır; o da hangi şartlarda anlaşma yapıldığı ve anlaşmanın içeriğine dair ayrıntılı bilgi vermemiştir. Bununla birlikte, müellifin konuyla alakalı diğer kayıtlarından; bu anlaşmayla, geçmişte ödemediği ve bundan sonra ödeyeceği bütün vergileri ödemesi karşılığında, Bübâşter dâhil toplamda 162 kalenin İbn Hafsûn'a bırakıldığı ve onun ölümü halinde bu anlaşmadan doğan hakların oğullarına da geçeceğine yöneliktir.⁴³³

Bu anlaşmayla İbn Hafsûn, bağımsız bir âsi olmaktan çıkıp merkezî idareye bağlı yasal bir statüye kavuşmuştur. Yine İbn Hayyân'ın belirttiğine göre, İbn Hafsûn bu anlaşmaya çok sevinmiş ve ömrünün sonuna kadar antlaşmaya bağlı kalmıştır. Nitekim anlaşmadan bir yıl sonra oğlu Süleyman'ın Ubbeze'de merkezî idareye bağlı yöneticiye saldırmasının sorumlusu olarak İbn Hafsûn'un görülmesi üzerine, söz konusu saldırıyla alakasının olmadığına Emir Abdurrahman'ı inandırmak için oğluyla savaşmaya bile yeltenmiş ve onu yakalatarak altı ay hapiste tutmuştur.⁴³⁴

İbn Hafsûn, kırk yıl gibi bir hayli uzun süre zarfında bizzat kendisinin başlatıp sürdürdüğü ve kendi adıyla anılan isyana öncülük ettikten sonra, Şubat 918'de Bübâşter'de ölmüştür.⁴³⁵ İbn İzârî, onun ölümünden bahsederken “Lanetli İbn Hafsûn'un ölümü” diye attığı oldukça sert bir başlık altında kendi duygularını, İbn Hayyân da Ahmed er-Râzî'nin⁴³⁶ ağzından aktarmak suretiyle şöyle ifade etmişler:

⁴³³ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 307.

⁴³⁴ İbn Hayyân, V, s. 112-113; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 307.

⁴³⁵ İbn Hayyân, V, s. 138.

⁴³⁶ “Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ er-Râzî el-Kinânî (ö. 344/955 [?]) İbn Hayyân'ın etkilendiği Endülüslü tarihçi ve coğrafyacı. Râzî'nin bilinen eseri *Ahbâru mülûki'l-Endelüs* adını taşımaktadır. Müellif, aslı günümüze ulaşmayan bu eseriyle Endülüs'te mahallî tarih yazımının

“Bu yılda (305/918) keferenin dayanağı, münafıkların başı, fitne alevinin tutuşturucusu, ihtilaf ve günahkârların sığınağı Ömer b. Hafsûn helak oldu. Onun helakı, kötülük ve şer bataklığının kurumasının muştusu olarak kabul edildi.”⁴³⁷

İbn Hafsûn’un ölümüyle ilgili, rastladığımız rivâyetlerin tamamına yakını bu minvaldedir. Bu sert ifadelerin büyük çoğunluğu, onun daha önce eski dinî olan Hristiyanlığa geri döndüğünü ilân etmesinden kaynaklanmaktadır.

İbn Hafsûn’un başlatıp kırk yıl boyunca liderliğini yaptığı bu isyan, ölümünden sonra on yıl kadar da oğulları tarafından sürdürülmüştür. İbn Hafsûn’un, öldükten sonra arkasında Cafer, Süleyman, Hafs ve Abdurrahman isimlerinde dört erkek ve Argentea isminde bir de kız evlat bırakmıştır. Oğullarından Cafer, Süleyman ve Hafs, -her ne kadar İbn Hafsûn ömrünün son demlerinde sulh etmiş olsa da- bu isyan hareketini sürdürmüşlerdir. En büyükleri olmasından ötürü, Cafer Bübâşter’in idaresini üstlenmiştir. Süleyman’a da Ubbeze’yi yönetme vazifesi vermiştir.⁴³⁸ Ancak çok geçmeden, Süleyman kalesinden indirilerek III. Abdurrahman tarafından Kurtuba’ya götürülüp Dîvânü’l-ceyş’e kaydedilmiş ve Leon Krallığı üzerine düzenlenen seferde asker olarak yer almıştır. Erkek kardeşlerin en küçüğü olan Abdurrahman ise kendi isteğiyle Kurtuba’ya giderek kitap istinsahı yapmak suretiyle ilim-irfan faaliyetiyle meşgul olmuştur.⁴³⁹

Cafer, babasından kalan görevi üstlendikten sonra, babasıyla merkezî idare arasında daha önce yapılmış olan anlaşma şartlarını ihlal etmiştir.⁴⁴⁰ Bunun üzerine Emir Abdurrahman 919 senesinde Bübâşter’i kuşatma altına almış, Cafer’in bir yıllık vergiyi ödeme ve rehineleri Kurtuba’ya göndermeyi kabul etmesiyle ancak kuşatma

kurallarını belirleyen ilk tarihçi kabul edilir. Gonzalo Argote de Molina’nın (ö. 1596) özel kütüphanesinde eserin bir nüshasının bulunduğu tesbit edilmesi ve Ahmed b. Muhammed el-Makkarî’nin bu eserden alıntılar yapması Arapça aslının XVII. yüzyılın başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. *Ahbâr mecmû’a*, gibi kitapların müelliflerinin yanı sıra, İbn Hayyân, İbnü’l-Delâî Uzrî, İbnü’l-Ebbâr, İbn İzârî, İzzeddin İbnü’l-Esir, Yâkût el-Hamevî, Lisânüddin İbnü’l-Hatîb, Himyerî ve Makkarî bu eserden istifade eden başlıca müelliflerdir. Eserin Arapça aslından Rodrigo Jiménez de Rada gibi Hristiyan müellifler de faydalanmıştır” (Özdemir, "Râzî Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XXXIV, 478-479).

⁴³⁷ İbn İzârî, II, s. 171; İbn Hayyân, V, s. 138.

⁴³⁸ Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *DİA*, XXXIV, 64-65.

⁴³⁹ İbn Hayyân, V, s. 154-155; Dozy, II, 288; Özdemir, *Endülüs’te Müvellidün Hareketleri*, s. 308.

⁴⁴⁰ İbnü’l-Kütüyye, s. 125.

kaldırılmıştır.⁴⁴¹ Abdurrahman'ın vergiyi teslim aldıktan hemen sonra kuşatmayı kaldırması, Cafer'in Kurtuba'ya göndermesi gereken vergiyi (cibaye) göndermemek suretiyle anlaşmayı ihlal ettiği anlamına gelir.⁴⁴²

Cafer, bu kuşatma kaldırıldıktan sonra da boş durmamış ve isyanı, babasının olduğu dönemdeki gücüne ulaştırma çabası içine girmiştir. Nitekim bu çabası ölümüne sebep olmuştur. Daha önce bahsedildiği üzere İbn Hafsûn, Hristiyan cemaatlerin ve Kuzeydeki Hristiyan krallıkların desteğini almak için irtidat ederek Hristiyan olduğunu ilan ettiğinde, oğlu Cafer de kendisiyle beraber irtidat etmişti. Üstelik İbn Hafsûn bununla da yetinmemiş, çevresindeki danışman ve yakın adamlarının çoğunu Hristiyanlardan seçtiğini zikretmiştik. Onun bu hamlesi ters tepmiş, Müvelledûnun büyük çoğunluğu onun etrafından dağılmış, Müslüman âlimler ise ona karşı topyekûn cihat fetvası vermişlerdi. Dolayısıyla bu hamlesi beklentisinin tersine ona destekten çok zarar vermiş ve isyanı büyük bir güç kaybına uğramıştı. Şimdi oğlu Cafer de babasının politikasına benzer bir politika güderek Müvelledûnun desteğini sağlamak için tekrar Müslüman olma niyetinde olduğunu dillendirmeye başlamıştır. Ancak babasının yaptığı hamlede olduğu gibi onun bu hamlesi de beklentisinin tersine olmuş ve kendisine zarar vermiştir. Hatta canına mal olmuştur. Zira daha önce Müslümanların, İbn Hafsûn'a gösterdiği tepkinin bir benzeri, bu kez Hristiyan cemaatleri tarafından Cafer'e gösterilmiştir. Başlarında "dinsiz bir idareci görmek istemediklerini" söyleyen Hristiyan askerler, 920 senesinde Cafer'i öldürerek⁴⁴³ Kurtuba'daki kardeşi Süleyman'a gidip başlarına geçmesi için teklifte bulunmuşlardır.⁴⁴⁴ Teklifi duyan Süleyman, bir fırsatını bularak Kurtuba'dan kaçmış ve Bûbâşter'de idareyi üstlenmiştir. Süleyman, görevi üstlendikten hemen sonra önce Emir Abdurrahman'dan emân almak istemiş, sonra ayaklanmaya kalkmıştır. Bunun üzerine Abdurrahman, Süleyman'ın kontrolü altındaki kalelere peş peşe seferler düzenlemiştir. Emir 922 yılında düzenlediği seferde Hristiyan halk, çok şiddetli bir direniş göstermiş, ama sonunda kale fethedilip

⁴⁴¹ İbn Hayyân, V, s. 153; İbn İzârî, II, s. 174.

⁴⁴² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 308.

⁴⁴³ İbn İzârî, Cafer'in ölümüyle ilgili hiçbir sebep belirtmeden sadece "*İbn Hafsûn'dan sonra oğlu Cafer idareyi üstlendi ve isyan etti ölesice! Ta ki, Allah onu öldürdü!*" demekle yetinmektedir (İbn İzârî, II, s. 180).

⁴⁴⁴ İbnü'l-Hatîb, s. 33; İbn Hayyân, V, s. 168.

surları yıkılınca teslim olmak zorunda kalmıştır. Surları yıkılan kalenin içinde bulunan bir kilise yıktırılarak yerine büyük bir camii yapılmıştır.⁴⁴⁵ Aynı sefer sırasında Bagu Bölgesi'nde⁴⁴⁶ ayaklanan Said b. Mestenneoğullarının kaleleri ele geçirilmiş, kendileri de Kurtuba'ya götürülerek Divânü'l-Ceyş'e kaydedilmiştir. Yine 923 yılında, Bübâşter'e bağlı Montereviy Kalesi⁴⁴⁷ fethedilerek içinde bulunan bir kısım Hristiyan esir alınmış, diğer bir kısmı kılıçtan geçirilmiştir. Ancak daha sonra esir alınanlar Emir Abdurrahman'ın emriyle orduya alınmıştır.⁴⁴⁸

Süleyman'ın Bübâşter idaresi dönemi, sadece merkezî idare ile ilişkilerinde değil, kendi içindeki taraftarlarıyla ilişkilerinde de sıkıntılı geçmiştir. Zira Bübâşter idaresini üstlendikten sonra zindana attığı hasımları, hapisten kurtularak sarayını yağmalamaya başlamıştır. Yine de Süleyman, halkın da verdiği destekle kendi içlerindeki ihtilaftan doğan bu ayaklanmayı bastırmayı başarmış ve bunların çoğunu kılıçtan geçirmiştir. Tarihçi Arîb,⁴⁴⁹ Bübâşter'deki bu iç çekişmeleri "Allah'ın gazabını hak etmiş olan İslâm düşmanlarının (mülhidlerin) birbirini yemesi" olarak nitelemiştir.⁴⁵⁰

Bu olayın ardından Bübâşter'de iç çekişmeler dinmemiş, bu kez de Hristiyanlar Süleyman'ı devirme teşebbüsünde bulunmuşlar ve Emir Abdurrahman'ın Bübâşter civarındaki merkezî idareye bağlı köy ve kaleleri idare etmekle görevlendirmiş olduğu İbn Bezent isimli Hristiyana haber göndermişler. Ancak Süleyman'ı devirme teşebbüslerinde muvaffak olamamışlar.⁴⁵¹

III. Abdurrahman'ın merkezî idareye bağlı Bübâşter civarındaki kale ve diğer yerleşim alanlarının idaresini bir hristiyana vermesinin iki nedeni olabilir. Birincisi, çoğunluğu Hristiyan olan halkı memnun etmek için onlara kendi dinlerine mensup

⁴⁴⁵ İbn Hayyân, V, s. 172; İbn İzârî, II, s. 181.

⁴⁴⁶ Kûre: Köy, kasaba, yerleşim yeri, küçük kasaba, kırsal alan anlamına gelen Arapça كُورَةٌ kelimesidir. Endülüs'te genellikle "şehir, küçük yerleşim bölgesi, birkaç küçük yerleşim biriminin ortak adı" olarak kullanılmıştır. Biz çalışmamızda genelinde bu kelimenin yerine "bölge" kelimesini kullanmayı tercih ettik.

⁴⁴⁷ Bübâşter'e bağlı bir kale (bkz. Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 310).

⁴⁴⁸ İbn Hayyân, V, s. 179-181; İbn İzârî, II, s. 181-182; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 310.

⁴⁴⁹ Arîb b. Sa'd (ö. 369/979-80). Taberî tarihine yazdığı zeyil ile tanınan Endülüslü tarihçi ve tabip (Bkz.: Mehmet Aykaç, "Arîb b. Sa'd", *DİA*, III, 359-360).

⁴⁵⁰ İbn İzârî, II, s. 184.

⁴⁵¹ İbnü'l-Hatîb, *A'lâmü'l-a'lâm*, s. 32; İbn İzârî, II, s. 184.

birini idareci olarak atama; ikincisi, Bübâşter'deki âsî dindaşlarıyla aralarını açıp birleşmelerinin önüne geçme politikasıdır.⁴⁵²

Süleyman, altı yıl gibi bir süre Bübâşter'i idare ettikten sonra 927 yılında merkezî idareye bağlanmak isteyen bir grup musta'rib tarafından öldürülmüştür. Bu olay bize daha önce vuku bulan Müvelledûndan merkezî idare tarafına geçerek saf değiştirme hadiselerinin Müsta'ribûn arasından da çıktığını göstermektedir.

Süleyman'ın öldürülmesi üzerine, kardeşi Hafs onun yerine geçmiştir. Tam da bu dönemde Emir Abdurrahman, kendisine bağlı civardaki eski kaleleri tamir ettirerek askerlerini oralara yerleştirmiş ve kuşatma altında tutmuş olduğu Bübâşter'i ele geçirmek için kuşatmayı derinleştirme emrini vermiştir. Bununla, daha önce her türlü destekten mahrum bırakılan Bübâşter halkına, hem muhasaranın uzun vadeli olacağına dair gözdağı vermiş, hem de Hafs'ın yakın kale ve yerleşim birimleriyle olan irtibatını da keserek onu daha dar bir alana hapsedmiştir. Nitekim Abdurrahman'ın bu taktiği sonuç vermiş ve Bübâşter'in düşmesinde önemli rol oynamıştır.⁴⁵³ III. Abdurrahman'ın emriyle yapılan bu muhasara derinleşip şiddetlenince, Hafs eman dilemek zorunda kalmıştır. Ancak Abdurrahman, kale teslim edilip Hafs da kendisine teslim olmadıkça muhasarayı kaldırmayacağını ve kendisine eman vermeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine bir süre daha direnç gösteren Hafs, sonuna kadar dayanamayacağına kanaat getirince kalesinden inerek teslim olmuştur. Hafs'ın teslim olması üzerine Abdurrahman, kendisine oldukça lütfkâr ve cömert davranmış, onu Divânü'l-Ceyş'e kaydederek askerleri arasına katmıştır.⁴⁵⁴

Hafs'ın, kaleden inip teslim olmasının akabinde Ocak 928 tarihinde, vezir Ahmed b. Muhammed el-Kureşî emrindeki askerlerle Bübâşter'e girmiştir.⁴⁵⁵ Emir Abdurrahman ise ancak Bübâşter'in ele geçirilmesinden iki ay sonra oraya girmiş ve girer girmez ilk iş olarak İbn Hafsûn'un mezarını açtırmıştır. Bunun sonucunda İbn Hafsûn'un bir Hristiyan gibi defnedildiği görülmüştür.⁴⁵⁶ Anlaşılan o ki

⁴⁵² Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 311.

⁴⁵³ İbn Hayyân, V, s. 211; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 310-311.

⁴⁵⁴ İbn Hayyân, V, s. 212-213; İbn İzârî, II, s. 195-196; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, s. 294.

⁴⁵⁵ İbn Hayyân, V, s. 213.

⁴⁵⁶ Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 312.

Abdurrahman, İbn Hafsûn'un din değiştirip değiştirmediği hakkında şüpheye kapılmıştır. Ya da bu konu hakkında Müslüman halk arasında farklı düşüncelerden kaynaklı şaibeye son vermek ve kafalardaki soru işaretlerini gidermek için bunu yapmış olmalıdır. Abdurrahman, daha sonra İbn Hafsûn'un Müvelled taraftarları için yaptırdiğı ve Fatimî daİlerinin de bir ara şiİ propagandası için kullanmış oldukları mescidi yıktırmıştır. Abdurrahman, Bübâşter fethi dolayısıyla valilere göndermiş olduğu bilgilendirme mektuplarında, bu mescidi neden yıktırdiğını şöyle izah etmiştir:

“...Bu mescidi Ömer b. Hafsûn, İsyanı'nın başlangıcında Müslümanların fasıklarını kandırmak için (fitne tohumları ekmek için) bina ettirmişti. Onun niyetinde Allah rızası yoktu. Onun inşasında Müslümanlardan gasp ettiği malları kullanmıştı. Bu sebeple yıkarak yerle bir ettik. Üstünde Allah'ın lanetlisi mürted İbn Hafsûn ve oğullarına dua edilen, yine şiİ dostu Ubeydullah hesabına propaganda yapılmış olan minberini de ateşe verdik.”⁴⁵⁷

III. Abdurrahman'ın Bübâşter'deki diğer bir icraatı ise, bir daha ayaklanma çıkmaması ve bu bölgedeki halkın kaynaşması için hem Bübâşter hem de Reyeye Bölgesi'ndeki bütün kaleleri yıktırarak halkın düzlüklere yerleşmesini sağlamak olmuştur.⁴⁵⁸ Kanaatimizce o, bununla bölgedeki Müvelledûn ve Müsta'ribûndan oluşan halkın, düzlüklerde yaşayan Arap ve Berberilerle kaynaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Endülüs'ün genelinde, toplumsal kutuplaşmadan kaynaklanan ayaklanmalara son vermek için köklü çözüm politikası gütmüştür.

İbn Hafsûn İsyanı'nın son bulmasıyla, bütün Güney Endülüs Bölgesi merkezİ idarenin kontrolü altına girmiş ve buradan gelen vergilerle de hazinenin güçlenmesi sağlanmıştır. şüphesiz ki, III. Abdurrahman'ın bu isyana son vermesinin “Nâsır Lidînillah” lakabını alarak 929 senesinde halifeliğini ilan etmesindeki etkisi büyüktür.⁴⁵⁹ Anlaşılan o ki, bununla Müslümanların dağılmış olan birliğini tekrar tesis etmeyi amaçlamıştır.

⁴⁵⁷ İbn Hayyân, V, 219-220, s. 234.

⁴⁵⁸ İbn Hayyân, V, s. 236; İbn İzârî, II, s. 197; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, s. 312.

⁴⁵⁹ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

3.3. İsyanın Sonuçları

Endülüs'te genel olarak bütün Müvelledûn ayaklanmalarının ve özelde ise çalışma konumuz olan İbn Hafsûn İsyanı'nın toplumsal ve politik sonuçları olmuştur. Daha önce isyanın çıkış sebeplerinden bahsederken sosyo-kültürel, sosyo-politik ve ekonomik olguların neler olduğunu irdelemiştik. Müslümanların burayı fethinden önce var olan farklı toplumsal yapı, Arapların da gelmesiyle daha karmaşık bir hal almıştır.

Toplumsal yapının farklı etnik ve kültürel parametrelerden teşekkül ettiği bir ülkede, eşitlik ve hoşgörü temelli bir politika izlenmemesi durumunda ahenk içinde yürüyen birlikte yaşama mozağının oluşması mümkün değildir. Nitekim ayaklanmaların çıkış sebepleri arasında bahsettiğimiz Arap ırkı üstünlüğü temelli yürütülen politika ve bu politikaya tepki olarak ortaya çıkan diğer etnik grupların da kendi ırklarını yücelten bir tavır sergilemeleri, toplumun genelinde çok olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Zaten farklı etnik ve kültürel kodlardan oluşan Endülüs'teki toplum yapısı, bir diğerini ötekileştiren politika ile daha da körüklenerek toplum ayrılmıştır. Elbette bu olumsuz politikanın yerini ötekileştirmeyen, birleştirici politikanın izlendiği dönemlerde⁴⁶⁰ sosyal mozaik, ahenk içinde işlerlik kazanmış ve toplumsal bütünlük sağlanmıştır. Endülüs'te birlikte yaşama konusunda oluşturulan model, Endülüs tarihi uzmanı bazı araştırmacılar tarafından “*Elhamrâ modeli*”⁴⁶¹ olarak tanımlanmıştır. Bu model İspanyolca da “*Convivencía*” kavramıyla ifade edilmiştir. Modern bir kavram olan bu model, Müslüman fatihler tarafından ortaya konulan birlikte yaşama modelinin XII-XIII yy'da da Hristiyan İspanyol krallıkları tarafından taklit edilerek üç semâvî dinin (İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik) etkileşim içinde bir arada yaşamasını mümkün kılmıştır.⁴⁶² M. Akif Ersoy'un İslâm âlemi için yazdığı şu vecizesi tam da yukarıdaki durumu izah eder mahiyettedir.

“Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize?”

Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize?

Birbirinden müteferrik bu kadar akvâmi,

⁴⁶⁰ Parlak, “Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma”, s. 84.

⁴⁶¹ b.a: Bilgin, “Elhamrâ Modeli”.

⁴⁶² b.a: Bilgin, “Elhamrâ Modeli”; Parlak, “Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma”.

*Aynı milliyyetin altında tutan İslâm'ı,
Temelinden yıkacak zelzele kavmiyettir.*

.....
Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;

*Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez.*⁴⁶³

Hem yukarıda hem de daha önce bahsettiğimiz sebepler çerçevesinde başlayan İbn Hafsûn İsyanı, toplumun huzur ve bütünlüğünü bozmuş, mevcut dinî ve etnik sosyal yapıyı yine aynı kodlar üzerinden teyakkuza geçirmek suretiyle politize etmiştir. Üstelik bunu yapmak için elinde yeterli malzemenin mevcut olduğunu, İbn Hafsûn'un galeyana getirmek için Müvelled halka hitap ederken ki konuşmalarından anlaşılmaktadır.⁴⁶⁴

İbn Hafsûn İsyanı, uzun yıllar sürmesi nedeniyle devletin hazine gelirlerini olumsuz etkileyerek iktisadî yapıyı zayıflatmış ve merkezî idarenin hareket alanını her alanda kısıtlamıştır. Endülüs merkezî idaresinin zayıfladığı bu dönemlerde, sağlıklı bir iç ve dış politika üretilemediğinden, gerek Hristiyan İspanyol krallıklar gerekse Şî Ubeydîler gibi diğer dış devletlerin orada kendileri lehine politika üretmelerine imkân tanımıştır.⁴⁶⁵ Yine İbn Hafsûn İsyanı başlangıçta Müvelled zümreden çıkmıştır; ama uzun yıllar devam etmesi üzerine Müsta'ribûnun da isyana katılmasını etkileyerek Endülüs'teki geniş toplum tabakalarına yayılmış ve toplumun birlikte yaşama azmini kırmıştır.

Söz konusu bu isyan, devam ettiği süreç ve sonucu itibariyle aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'nin de adım adım sonunu hazırlamıştır. Zira bir ülkede farklı etnik, kültürel ve dinî kodlara sahip olan halk, eğer birlikte yaşama azmini yitirse o ülkenin devamlılığını koruyabilmesi çok güçtür. Endülüs Emevî devleti de sözünü ettiğimiz toplumsal kodları adalet ve hoşgörü çerçevesinde ayakta tuttuğu dönemlerde, hem kendi bekasını sağlamış hem de beraber yaşama azmi içinde olan

⁴⁶³ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, Nşr. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, Ankara, 2011, s. 161-162.

⁴⁶⁴ İbn İzârî, II, s. 114.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'lâmü'l-a'lâm*, s. 50-53; Özdemir, *Endülüs'te Müvelledün Hareketleri*, s. 257.

ya da olmak isteyen dünyadaki diğer ülke toplumlarına örneklik teşkil etmiştir. Bunu dirayetli ve hakkaniyetli idarecileri vesilesiyle gerçekleştirebilmiştir.⁴⁶⁶ Bu âdil ve basiret sahibi idarecilerden yoksun olduğu dönemlerde ise çıkan ayaklanmalar karşısında dönemselle beka mücadelesini vermek suretiyle adım adım kendi sonunu hazırlamıştır.

Ancak III. Abdurrahman'ın, kendi döneminde beka mücadelesini verirken ortaya koyduğu azim ve kararlılık, dönemselle değil, kalıcı politikaların en güzel örneğidir. O, iktidara geldiğinde mevcut ayaklanmalara salt askerî uygulamaların olduğu yöntemlere başvurmamış; aksine ayaklanmaların sosyo-politik, sosyo-kültürel ve ekonomik nedenlerini bertaraf etmek için gerekli politikalar üretme yoluna gitmiştir.⁴⁶⁷ Bu politikalarından biri de zaten birlikte yaşama azmi ve kararlılığını yitiren ve yerleşim olarak da ayrı coğrafi iskân politikasına tabi tutulan halkı bir araya getirme uygulamasıdır.⁴⁶⁸ III. Abdurrahman'ın üretilip uygulamaya koyduğu isabetli politikalar da, Endülüs'ün sosyolojik tabanında olumlu karşılık bulmasına ve gerek iç gerekse dış sosyo-politik arenada netice vermesine rağmen, kendisinden sonraki dönemlerde sürdürülebilirliği sağlanamadığı için kendi dönemiyle sınırlı kalmıştır.

⁴⁶⁶ Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, I, 152-155; Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma", s. 84.

⁴⁶⁷ Parlak, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşma", s. 83-85.

⁴⁶⁸ İbn Hayyân, V, s. 236; İbn İzârî, II, s. 197.

SONUÇ

İberik Yarımadası, Emevîler tarafından fethedildikten sonra burada farklı bir sosyoloji de oluşmuştur. Müslüman Araplar buraya sadece İslâm'ı değil, aynı zamanda Arap kültürünü de taşımışlardır. Bu pek tabîî bir durum olmakla beraber, tabîî olmayan; Emevîlerin, Arap ırkının üstünlüğü anlamına gelen cahiliye dönemi asabiyet kültürünü de buraya taşımış olmalarıdır. Bu, Ömer b. Abdulaziz dönemi gibi bazı dönemlerin dışında, tarihleri boyunca Emevîlerin bir politikası olmuştur. Bu politika, sadece Şam merkezli Emevîlerle sınırlı kalmamıştır. Yine mütedeyyin kişiliğiyle Ömer b. Abdulaziz'i anımsatan I. Hişam ile en basiretli ve en başarılı hükümdarı olan Halife III. Abdurrahman (Nâsır Lidînillah) gibi yöneticileri ayrı tutarsak, Endülüs Emevîleri de İslâm'ın ruhuna aykırı bu çarpık cahiliyye yaklaşımını sürdürmüşlerdir. Bu durum, başka etnik kökenden olup İslâmiyet'e Araplar aracılığıyla giren Müslümanların, bu dinî özümsemelerinin önüne de bir engel teşkil etmiştir. İşte bu durumlardan biri de İspanya'daki yerli halktan ihtida eden ve Müvelledûn diye adlandırılan Müslümanlar örneğinde yaşanmıştır. Elbette Arap asabiyeti faktörü, Müvelledûn ayaklanmalarında tek faktör olmamıştır; ama çalışmamız boyunca irdelediğimiz İbn Hafsûn İsyanı'na sebep olan faktörlerin en başında gelmektedir.

Endülüs'teki Müvelledûn isyanları, idarî ve iktisadî açıdan devletin zayıflamasına sebep olmuş, bir toplumu oluşturan farklı unsurların bir arada yaşamasını sağlayan iki önemli kavram olan huzur ve emniyetin tesis edilmesine engel teşkil etmiştir. Hiç şüphesiz bu isyanların en önemlisi, İbn Hafsûn İsyanı olmuştur. Zira bu isyan, süre açısından diğerlerinden daha uzun soluklu olmuş, coğrafya açısından daha fazla alana yayılmış ve en önemlisi de diğerlerinden farklı olarak Arap düşmanlığı üzerinden taraftarlarını bir araya getirmek suretiyle merkezî idareyi ele geçirmeyi hedeflemiş ve Arapları bir bütün olarak Endülüs'ten çıkarmayı amaçlamıştır. Doğal olarak bu hedef ve amaç; Arap asabiyetiyle bir arada düşünüldüğünde, toplumu ayrıştırıcı, ötekileştirici ve kutuplaştırıcı etkide bulunarak

Endülüs'te tesis edilmesi gereken kardeşlik ruhunu yok etmiştir. Bu olumsuz şartların minimize edildiği dönemlerde ise Endülüs, hem kendi içinde örnek bir medeniyet örneği ortaya koymuş hem de dış dünyaya bu üstün kültür ve medeniyet birikimiyle örneklik teşkil etmiştir.

İbn Hafsûn İsyanı, Endülüs'te tarihi süreç içerisinde bozulan devlet yapısı ve toplumsal bütün dinamikleri daha da bozacak bir politika ile devletin çöküşünde çok önemli bir rol oynamıştır. Bununla beraber, bu isyan, sadece çıktığı bölge ile sınırlı kalmayarak diğer bölgelerdeki Müvelledûn liderleriyle temas halinde olduğundan Arap-Müvelledûn çatışmasını bütün Endülüs sathına yaymıştır. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde defaatle belirttiğimiz gibi, bu isyanın yarım asra yakın bir süreyle devam etmesi üzerine; Endülüs'teki idarî düzenin bozulmasına etki etmiş, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapının gerilemesine sebep olarak Müvelledûn ile merkezî idare arasında zaten bozulmuş olan ilişkileri, tamiri mümkün olmayan bir seviyeye sürüklemiştir.

İbn Hafsûn İsyanı, sadece Müslüman toplumun kutuplaşmasına sebep olmamış; liderinin, isyanın son dönemlerinde irtidat ederek Hristiyanlık dinine geçme politikasıyla Müsta'ribûnu da Araplara karşı teyakkuza geçirmek suretiyle Endülüs vatandaşlığı ortak paydasının bozulmasına da etki etmiştir. Böylelikle birden çok kültürün, inancın ve etnik kökenin bir armoni şeklinde tesis ettiği toplumsal mozaik olan Elhamrâ modeli; yerini ötekileştirici, ayrıştırıcı, tahkir edici ve birbiriyle çatışan kutupların olduğu bir ortama terketmiştir.

III. Abdurrahman'ın, basiretli bir yönetim ve sağlıklı politikalar izlemesiyle diğer Müvelled ayaklanmalarla beraber İbn Hafsûn İsyanı'na da son verilmiştir. Bununla, Endülüs içinde idarî, sosyal ve iktisadî parametreler bir bir rayına girmiş; dış siyasette her açıdan etkin ve güçlü bir Endülüs kültür ve medeniyeti profili oluşmuştur. Ancak, sonraki dönemlerde, gerek bu politikaların devam etmemesi gerekse İbn Hafsûn İsyanı'nın topluma ektiği Arap düşmanlığı ayrıştırıcı tohumunun etkisiyle, idarî, toplumsal ve ekonomik dengeler tekrar bozulmuştur. Diğer başka faktörlerle birlikte İbn Hafsûn İsyanı, Endülüs toplumunu ayrıştırmakla, son bulduktan sonra da farklı kültür, etnik ve inanç unsurlarının bir arada uyum içinde yaşamalarını engeller nitelikte rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Adıgüzel, Adnan “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *eş-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2019, C. 11, S. 3 (25), ss. 1173-1199.
- Adıgüzel, C. Ersin, “Endülüs’te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 42, 2019, ss. 29-60.
- _____, “Endülüs Emevî Devleti’nde Şehir İdaresi: İşbîliye (Sevilla) Örneği”, *Mukaddime*, 2019, 10(2), ss. 486-503.
- Ağırakça, Ahmet, "Ahbâr Mecmûa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, İstanbul, 1998.
- Ahmed b. Abdilvehhâb, *Tarihu'l-mağribi'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît*, thk. M. Ebu Dayf, ed-Daru'l-Beydâ, 1985.
- Ahbâru mecmû'a fî fethi'l-Endelus ve zikri ümerâihâ*, (Müellifi meçhul), thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Kahire, 1981.
- Al-i Ali, Nureddin, *Endülüs Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010.
- Altundağ, Nurşen ve Aydın, Osman, “Endülüs Emevî Devleti’nde Birinci Büyük Fitne Döneminin (el-Fitnetü'l-Kübra) Başlıca Sebepleri”. -286- *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 34, 2020, ss. 286-311.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Endülüs Fatihlerinden Musa b. Nusayr’ın Akibeti”, *Milel ve Nihal*, 2015, 12 (1), ss. 9-34.
- _____, *Endülüs’ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Araştırma Yayıncılık, Ankara, 2002.
- _____, “Berberîler ve Hicri I.Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”, *İstem/2*, 2003, ss. 81-93.
- Aykaç, Mehmet, "Arîb b. Sa’d", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. III, İstanbul, 1991.
- Azimli, Mehmet, *Cahiliyye’yi Farklı Okumak*, 6. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
- Beksaç, Engin, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XI, İstanbul, 1995.
- Beydûn, İbrâhîm, *ed-Devletü'l-Arabiyye fî İsbanya*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1980.
- Bilgin, Feridun, “Birlikte Yaşamının "Göçebe" Sınırları: Elhamrâ Modeli (Endülüs’te Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler)”, *Din Bilimleri (Klasik Sorunlar-Güncel tartışmalar)*, Ed. M. Nesim Doru ve Ömer Bozkurt, 1. Baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2018, ss. 475-496.

- _____, “Hristiyan Fedâiler: Dokuzuncu yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlif Hareket”, *History Studies*, C. 8, S. 4, 2016, ss. 19-32.
- Bulut, Yücel, "Oryantalizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIII, İstanbul, 2007.
- Çakırtaş, Mehmet, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Delgado, Jorge Lırola, "Müsta‘rib" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul, 2006.
- Dozy, Reinhart, “Endülüs Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çev: Heyet, C. IV, İstanbul, 1987.
- Elarslan, Yaşar, “Oryantalistlerin Hadis İsnâd Sistemine Eleştirileri ve Onlara Yapılan Reddiyeler”, *Kadim Akademi SBD (DergiPark)*, C. 4, S. 2, 2020, ss. 100-119.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, Nşr. Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, Ankara, 2011.
- Ergüven, Şahabettin, “Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs’te Sosyal Hayat”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstem*, Yıl:7, S. 14, 2009, ss. 145-153.
- Erkoç, Murat, “İlk Dönem Arap Toplumunda Mevali Anlayışı”, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies* Yıl: 7, S. 25, 2020, ss. 170-183.
- Erul, Bünyamin, "Vedâ Hutbesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXXII, İstanbul, 2012.
- Gül, Tuğba, "Endülüs’ün Fethi ve Valiler Döneminde (711-756) İktidar Mücadeleleri", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 5, 2019, ss. 93-103.
- Göçgün, Önder, *Ziyâ Paşa*, (Türk Büyükleri Dizisi-43), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 815, 1987, İzmir.
- Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Tarîhu’l-Endelusî mine’l-fethi’l-İslâmî hetta sükûti Ğirnâta*, Dâru’l-Kalem, 2. Baskı, Dimeşk-Beyrut, 1406/1981.
- Hadislerle İslâm (I-VII)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar, 2. Baskı, Konya, 2015.
- Hatalmış, Ali, “İbn Garsiye ve Şu‘ubiye Risâlesi: Takdim ve Tercüme”, *ÇÜİFD*, C. 17, S. 2, 2017, ss. 117-148.

- Helvacioğlu, Rukiye, *Endülüs'te Asabiyet (711-929)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Himyerî, İbn Abdülmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. E. Lévi Provençal. Dâru'l-Cîl, 2. Baskı, Beyrut, 1988.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris el-Kayrevânî, *Ḳudâtü Ḳurtuba*. thk. J. Ribera, Kahire, 1966.
- İbn Abdilhakem, Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Futûhu İfrikiyâ ve'l-Endelus*, thk. Abdullah Enes et-Tabbâ', Mektebetu'l-medreseti ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrût, 1964.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, *el-İkdu'l-ferîd (I-IX)*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyhe, 1.baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İbnü'd-Delâî, Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Uzrî, *Terşî'u'l-aḥbâr ve tenvî'u'l-âsâr ve'l-bustân fi garâ'ibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik*, thk. Abdülazîz el-Ehvânî, İslâm Araştırmaları Enstitüsü, Madrid, 1965.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasen el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh (V, VI)*, tsh. M. Yûsuf ed-Dakkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Abdullah b. Hâkân b. Abdullah el-Kaysî el-İşbilî, *Matmahu'l-enfüs ve mesrahü't-teennus fi müleh-i ehli'l-Endelus*, thk. Muhammed Ali Şivabke, Dâru Ammâr, Beyrut, 1983.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed, *Tarihu 'ulemâi'l-Endelus (I-II)*, Kahire, 1954.
- İbn Haldûn, et-Tûnisî, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber (I-XIV)*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kahire ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1999.
- _____, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. el-Müsteşriku'l-Frensî M. Kuatremîr, 1858 Paris Baskısı, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1992.
- _____, *Târîhu İbn Haldûn*, Haz. Halil Şahâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000.
- İbn Hayyân, Ebu Mervan Hayyan b. Halef, *el-Muḳtebes fi târihi ricâli'l-Endelus*, p. II, thk. M. Ali Mekkî, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1973; a.e., p. II-III, thk. P. Melchor M. Antuna, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1937; a.e., p. V. thk. P. Chalmeta-F. Corriente-M. Subh, el-Ma'hadi'l İsbânî el-Arabî li's-Sekâfe, Madrid, 1979; a.e., thk. A. A. el-Haccî, Beyrut, 1965; *el-Muḳtebes min enbâi ehli'l-Endelus*, nşr. Mahmûd Ali Mekkî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1983.

- İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endelusî* (I-IV), thk. İhsan Abbâs. 2. Baskı, el-Müessesetü'l-Garbiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, Beyrut, 1987.
- _____, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, nşr: Abdusselam Muhammed Harun, 5. Basım, Dâru'l-Me'arif, Kahire, 1962.
- _____, *Nukatu'l-Arûs fî tevârîhi'l-Hulefâ*, thk. Ş. Dayf, Mecelletu'l-Külliyeti'l-Adâb, 13, 1951.
- İbnu'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed el-Endelüsî, *Târîhu'l-mağribu'l-Arabî fî'l-asri'l-vesît a'mâlu'l-a'lâm*, thk. E. Lévi Provençal, Beyrut, 1956.
- _____, *el-İhâta fî ahbâri Gurnâta*, thk. Muhammed A. İnan (I-III), el-Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1955.
- İbn İzârî, Ebû Abdillâh el-Marraküşî, *el-Beyanu'l-muğrib fî tarihi'l-Mağrib*, thk. E. Lévi Provençal-G.S. Colin, I-II, E.J. Brill, 3. Baskı, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1983.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab* (I-XV). Daru Sadr, Beyrut, (t.y.).
- İbn Saîd, el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* (I-II). thk., tlk. Ş. Dayf. 4. Baskı, Dâru'l-Ma'arif, Kahire, 2009.
- İbnü'l-Kütıyye, Ebû Bekr Muhammed, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İ. el-Ebyârî, 2. Baskı, Dâru'l-Kitabi'l-Mısırî, Kahire ve Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, Beyrut, 1989.
- İbrahim, Mustafa, ez-Zeyât, Ahmed Hasan, Hâmid, Abdulkâdir, en-Necâr, Muhammed Alî, *el-Mu'cemu'l-vesît*, el-İdâretü'l-Âmme li'l-Mü'cemât ve İhyâi't-Türâs, Kahire, 1972.
- Kaynakçı, Salih, *Tarık b. Ziyâd Hayatı ve Şahsiyeti*, Konya, 2000, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kennedy, Hugh, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, Çev. Ayşenur Demir, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (I-V), 2. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. V., Ankara, 2006.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, "Ömer b. Hafsûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIV, 2007.
- Küskü, Orhun, "Doğu-Batı Etkileşiminde Endülüs Emevî Devleti'nin İdari Yapısının Gelişim Süreci", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), 2020, 113-133.

- Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb* (I-X), thk. M. Abdülhamid, Kahire, 1948; *a.e.*, thk. Yûsuf eş-Şeyh el-Bukâî, Beyrut, 1986.
- _____, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri 'ÿâz*, I-III, nşr. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, A. Hafîz Şelebî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Rabat, 1978.
- Marrakuşî, Abdolvâhîd, *el-Mu'cib fî telhîs-i ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed S. el-Aryân-Muhammed el-Arabî, ed-Dâru'l-Beydâ, Kahire, 1978.
- Mesud, Muhammed Halid, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", Çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İstem*, 7/14, 2009, ss. 403-433.
- Na'naî, Abdülmecîd, *Târîhu'd-Devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1986.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb, *Tarihu'l-Mağribi'l-İslâmî fî'l-asri'l-vasît*, thk. M. Ebu Dayf, ed-Daru'l-Beydâ, 1985.
- O'Callaghan, Joseph. F., *A History Of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York, 1975.
- Öz, Mustafa, "İbn Garsiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIX, İstanbul, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim, "Âmirîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. III, İstanbul, 1991.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs'te Müvelledûn Hareketleri*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 1989, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- _____, *Batı Emevîleri (Endülüs)*, İslâm Tarihi, (ed. Eyüp Baş), Grafiker Yay., İstanbul, 2012.
- _____, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XI, İstanbul, 1995.
- _____, "Müvelledûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul, 2006.
- _____, "Râzî Ahmed b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIV, İstanbul, 2007.
- _____, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, İstanbul, 1994.
- _____, "Hakem I", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XV, İstanbul, 1997.
- _____, "Hakem II", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XV, İstanbul, 1997.
- _____, "Hişâm I", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, İstanbul, 1998.

- _____, "Hişâm II", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVIII, İstanbul, 1998.
- _____, "Tuleytula", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXXI, İstanbul, 2012.
- _____, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVII, İstanbul, 2003.
- _____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yay., Ankara, 2017.
- _____, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 2013.
- Özdemir, Mehmet Nadir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, 2020, ss. 189-210.
- Özen, Şükrü, "Kâdılkudât", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIV, İstanbul, 2001.
- Özkuyumcu, Nadir, "Tâhert", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, İstanbul, 2010.
- Öztürk, İbrahim Hakkı, "Tarih Öğretiminde Anakronizm Sorunu: Sosyal Bilgiler ve Tarih Ders Kitaplarındaki Kurgusal Metinler Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 2011, ss.37-58.
- Parlak, Nizamettin, *Endülüs'ün Çöküşü -Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyanlar-*, Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- _____, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", *İstem*, S. 32, 2018, ss. 199-217.
- _____, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları", *Milel ve Nihal*, 12 (1), 2015, ss. 81-106.
- Said, Edward W., *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Yolu*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul, 1998.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Rdk: Hakkı Dursun Yıldız, Ed: Kenan Seyithanoğlu, IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.
- Şeyban, Lütfi, *Endülüs*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul, 2014.
- Taşagül, Ahmet, "Sakâlîbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXVI, İstanbul, 2009.
- Üveys, Abdulhalim, *İbn Hazm el-Endelûsî ve cühûduhü fi'l-bahsi't-târîhi ve'l-hadârî*, Daru'l-İ'tisâm, Kahire, t.y.
- Varol, M. Bahaüddin, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İstem*, S. 14, 2009, ss. 61-77.

Watt, W. Montgomery ve Cachia, Pierre, *Endülüs Tarihi*, Küre Yayınları, trc. Cumhur Ersin Adıgüzel ve Qiyas Şükürov, 1. Baskı, İstanbul, 2011.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdurrahman I", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, İstanbul, 1988.

_____, "Abdurrahman III", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, İstanbul, 1988.

Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, İstanbul, 2004.

Zeytûn, Muhammad M., *el-Muslimîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelûs*, el-Mektebetu'l-İskenderiyye, Kahire, 1984.

